

Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar*

ESRA GÖZELER

Dr., ANKARA Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

egozeler@divinity.ankara.edu.tr

Özet

Bu çalışmada âyet ve sûrelerin kronolojisi (tertibi) konusunda Batılı yaklaşımlar incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımları iki grupta tasnif etmek mümkündür. Gustav Weil, J. Medows Rodwell, Theodor Nöldeke ve Régis Blachère İslâm geleneğiyle uyumlu bir tertibe sahipken; Sir William Muir, Hartwig Hirschfeld, Richard Bell ve W. Montgomery Watt İslâm geleneğinden farklı ve eleştirel bir tertip uygulamışlardır. Bu tertiplerin metodları ve kaynaklarının ele alındığı bu makalede, oryantalistlerin Kur'ân ayetlerini tarihlendirme çalışmalarındaki yeri de tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Âyetlerin Tarihlendirilmesi, Batılı Yaklaşımlar, Orientalist

Abstract

Western Approaches to the Dating the Qur'anic Revelation

This work focuses on the Western approaches to dating the revelation. These attempts can be classified into two groups. Though Gustav Weil, J. Medows Rodwell, Theodor Nöldeke and Régis Blachère almost have the same orders of the surahs as that of Islamic tradition, Sir William Muir, Hartwig Hirschfeld, Richard Bell and W. Montgomery Watt have different and critical orders. This article will attempt to evaluate methods and sources of these Western approaches and discuss their role in the study of dating the Qur'anic revelation.

Keywords: Tafsir, the Qur'an, Dating the Qur'anic Revelation, Western Approaches, Orientalist

---

* Bu makale, "Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Reb'ü'l-evvel-4 Reb'ü'l-evvel Arası)" başlıklı doktora tezimizden üretilmiştir [Danışman: Prof. Dr. Salih AKDEMİR, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, XIX+267 s.]. Konuyla ilgili ana kaynaklara ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Daniel Madigan'a (Georgetown University) ve makalenin yayını aşamasında katkılarından dolayı Prof. Dr. Dr. Felix Körner'e (Pontifical Gregoriana University, ISIRC) şükranlarımı sunarım.

A. Giriş

Akademik bir disiplin olarak Batı'nın Doğu ile ilgisinin kurumsallaşması 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyıla denk gelmektedir. Bu kurumsallaşma sürecinde oryantalistler tarafından kurulan ve İslâm üzerine çalışma yapan enstitülerin ve üniversitelerdeki bölümlerin katkısı yadsınamaz. Bunların yanı sıra bu kurumların yayımladıkları dergilerin akademik oryantalist faaliyetlerdeki rolü büyüktür.¹ Bu makalede oryantalist çalışmalardan kastedilen Kıta Avrupası ve Anglo-Saxon çevresinde Kur'ân üzerine yapılan araştırmalardır. Bu çalışmalar, 1808 yılından başlayıp günümüze kadar ulaşan bir zaman dilimini içermektedir.

Oryantalist çalışmaların temelinde İslâmî kaynakların güvenilir olmadığını ve ilk dönemlere ait olmadığını ortaya koyma çabası yer almaktadır.² Batı'da Kur'ân üzerine yapılan çalışmalar üç ana konuda gelişme göstermiştir:

1. Kur'ân metni üzerine çalışmalar
2. Tefsir Tarihine ilişkin çalışmalar
3. Müslümanların hayatında ve İslâm düşüncesinde Kur'ân'ın rolüne dair çalışmalardır.³

İlk iki kategoride yapılan araştırmalar genellikle edebî ve tarihî çalışmalar olmuştur. Kur'ân metni üzerine yapılan çalışmaları ise, iki alt kategoriye ayırmak mümkündür: Birincisi Kur'ân'ın kaynağını bulma çabası; ikincisi Kur'ân'ın metin düzeninin yeterli görülmemesi sonucunda Kur'ân'ı yeniden

¹ Oryantalizmin tarihi süreci için bkz. Fred Halliday, "Orientalism and Its Critics," *BRJMES*, 20:2 (1993), ss. 145-163; Ahmet Davutoğlu, "Batıdaki İslâm Çalışmaları Üzerine," *Marife*, 2:3 (2002), ss. 39-52. Kur'ân üzerine yapılan oryantalist çalışmalarının genel bir değerlendirmesi için bkz. Jane Dammen McAuliffe, "Preface," *EQ*, c.1, ss. i-ix.

² Erken dönem İslâm kaynaklarının otantikliğine inanmama eğilimi Ignaz Goldziher'in (1850-1921) hadis üzerine yaptığı çalışması [*Muhammedanische Studien*, 2 cilt, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961] ile resmen başlamıştır. Goldziher, İslâm tarihi için hadislerin kaynak olamayacağını açıkça ifade etmiştir. Ona göre isnâdı uydurma birçok hadisin siyasi ve mezhebi amaçlarla kullanılmış olmasından dolayı hadisler erken dönem İslâm Tarihi için otantik tanıklar olamaz. Goldziher'in hadislerin "siyasi silah ve mezheplerin veya sünni teologların elindeki bir enstrüman" olarak kullanıldığı yaklaşımı Joseph Schacht (1902-1969) tarafından fıkıh literatürüne uygulanmıştır (*The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford: The Clarendon Press, 1950). Ona göre İslâm hukukunun kaynağı Arap imparatorluğunun farklı bölgelerdeki uygulamalarına dayanmaktadır. Herald A. Juynboll ise, geleneksel İslâmî anlayış ile Goldziher ve Schacht gibi uçlar arasında bir pozisyona sahip olabilmeye imkan veren bir delilinin var olduğunu iddia etmektedir. Juynboll bir taraftan erken döneme dayanan rivayetlerin otantikliğine inanmazken, diğer taraftan bütün rivayetleri okuyarak en erken döneme ait somut bir resme sahip olunabileceğini düşünmektedir. Bkz. C.H.M. Versteegh, *Arabic Grammar&Qur'anic Exegesis in Early Islam*, (Leiden-New York-Köln: E.J. Brill, 1993), ss. 43-45.

³ Alford T. Welch, "Introduction-Problems and Perspectives," *Studies in Qur'an and Tafsir*, s. 630'dan nakleden Richard C. Martin, "Understanding the Qur'an in Text and Context," *History of Religions*, 21:4 (1982), s. 361.

tertip etme denemeleridir.⁴ Kur'ân'ın kaynağı konusunda en radikal yaklaşım John Wansbrough'a (1928-2002) aittir:

Elimizdeki Kur'ân'ın son şeklini aldığı tarih en erken hicrî ikinci asrın sonudur ve Müslümanların 'Uşmân döneminde Kur'ân'ın toplanması ve çoğaltılması ile ilgili verdikleri bilgiler sonraki dönemlerin bir uydurması olarak görülmelidir.⁵

Wansbrough, *Quranic Studies* isimli çalışmasında iki temel noktayı tespit etmeye çalışmaktadır: (1) İslâm'ın kutsal metni Kur'ân, iki yüz yılı aşkın bir süre boyunca yapılan dinî-mezhebî bir tartışma sürecinde üretilmiş; uydurulmuş ve Arap kökene doğru kurgusal bir biçimde yansıtılmıştır.⁶ (2) Genel olarak İslâm doktrini, Hz. Peygamber figürü de dâhil, Rabbinik Yahudi ilk örnekler modelinde şekillenmiştir. Bu sonuçlardan hareket eden mezhebî çevre erken dönem İslâm tarih yazıcılığını- ya da daha doğrusu bu tarih yazımının temelinde yatan yorumsal mitleri Yeni Ahit'in 'Kurtuluş Tarihi'nin geç bir tezahürü olarak tahlil etmektedir.⁷ Buna göre Kur'ân, 7. yüzyıl Hicaz bölgesinin ürünü değildir. Sosyal, kültürel ve dinî yönden daha bereketli topraklara sahip olan Mezopotamya bölgesinin bir ürünüdür.⁸ Wansbrough bu bölgeyi 'mezhebî çevre [sectarian milieu]' olarak adlandırmaktadır.⁹ Burası, Yahudi geleneğini yaşatmak için aktif bir şekilde çalışan Yahudi alimlerinin bulunduğu ve Abbasilerin kontrolündeki Irak ve Suriye bölgesidir.¹⁰ Kur'ân'ın kanonik nüshasını 3/9. yüzyıla tarihlendiren Wansbrough, bunu tefsir literatürünün gelişmesi ile doğrulamaktadır. Diğer taraftan Tefsir kitabiyatının Yahudi yorum literatüründen ödünç alınarak oluşturulmuş olduğunu düşünmektedir.¹¹

Wansbrough, geleneksel sîre malzemelerinin Kur'ân metninin anlaşılmasında kullanılabilecek müstakil bilgiler sunmadığını da ifade etmektedir.

⁴ Krş. İsmail Albayrak, "Kur'ân-ı Kerim Âyetlerinin Tertibi Hakkındaki Oryantalist Söyleme Genel Bir Bakış," *Marife*, 2:3 (2002), s. 156.

⁵ John Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, (Oxford: Oxford University Press, 1977), s. 44.

⁶ R. Stephen Humphreys, *Islamic History: A Framework for Inquiry*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991), s. 84; Estelle Whelan, "Forgotten Witness: Evidence for the Early Codification of the Qur'ân," *JAOS*, 118:1 (1998), ss. 2-3.

⁷ R. Stephen Humphreys, a.g.e., s.84; Estelle Whelan, a.g.m., ss. 2-3.

⁸ John Wansbrough, a.g.e., s. 47-50.

⁹ Bkz. John Wansbrough, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford: Oxford University Press, 1978.

¹⁰ Fred M. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, (Princeton, New Jersey: The Darwin Press, 1998), s. 36.

¹¹ C. H. M. Versteegh, *Arabic Grammar & Qur'anic Exegesis in Early Islam*, (Leiden-New York-Köln: E.J. Brill, 1993), s. 46vd. Claude Gilliot da benzer bir sonuca ulaşmıştır. Ona göre metinlerde daha eski otoritelere dayanan orijinal unsurlar bulunabilir. Ancak bulunan malzemenin genel değeri hangilerinin orijinal olduğunu belirlemeyi imkânsız hale getirmektedir. Bkz. Versteegh, a.g.e., s. 47.

Aksine Kur'ân âyetlerini açıklamak için uydurulduğu iddiasındadır.¹² Wansbrough'un eserlerinde kullandığı tartışma biçimi çekici bulunurken; öncülleri ve sonuçları yanlış olarak değerlendirilmiştir. Kitapları ile ilgili eleştiriler genellikle üslubunun kapalı olması, anlaşılmayan teknik terimler ve grameri ağır bir dil kullanması üzerine yoğunlaşmıştır.¹³

Oryantalizm tarihinde son zamanlarda en güçlü eleştirel çalışmalar çoğunlukla John Wansbrough'nun etkisini taşımaktadır. *Hagarism, the Making of the Islamic World*¹⁴ isimli çalışmalarında Patricia Crone ve Michael Cook, Wansbrough'dan çok daha radikal bir adım atmışlardır. Onlar, İslâm tarihinin kabul edilen mevcut bütün anlatısının -en azından 'Abdu'l-Melik dönemine (65-86/685-705) kadarki kısmının- sonradan uydurulmuş olduğunu ileri sürerek, Arap fetihlerini ve hilafetin oluşumunu 'vaad edilen toprakları' geri kazanmaya çalışan Yahudi Mesihçiliğinden etkilenen Arapların bir hareketi olarak yeniden inşa etmişlerdir. Bu yorumda İslâm, bağımsız bir din ve kültür olarak, Suriyeli Yakubîler, Irak'lı Nesturî Aramîler, Kıptîler, Yahudiler ve yarımada Araplarından oluşan ve fetihlerle bir araya getirilmiş bulunan farklı halkların uzun kimlik mücadeleleri sürecinde ortaya çıkmış¹⁵ ve 7. yüzyılın sonuna doğru derlenmiştir.¹⁶ Bu yorumlar gerek Müslüman bilim adamları gerekse Batı oryantalizminin genel kabulüne mazhar olamamıştır. Bu yazarlara yönelik eleştiriler daha çok seçtikleri dil, kullandıkları ima, metafor ve analogiler, Grek ve Süryani kaynakları kullanım biçimleri üzerine yoğunlaşmıştır.¹⁷ Erken dönem Arap tarih yazıcılığının sorunlarına Patricia Crone iki eserinde değinmiştir: *Slaves on Horses: the Evolution of the Islamic Polity*¹⁸ isimli çalışmasında ilk halifelikle ilgili yani 60/680'lere kadar tüm Arap geleneğini, bu geleneğin dönemin özelliklerini yansıtan veri külliyatı olarak alınması dışında tamamen reddetmektedir. Ona göre anlatılanlar faydasız kurgulardır; sadece isimler somut tarihsel bilgi olarak günümüze ulaşmıştır. *Meccan Trade and the Rise of Islam*¹⁹ başlıklı çalışmasında tarihsel haber oldukları iddia edilen olayların pek çoğunun anlaşılması zor Kur'ân pasajlarının anlaşılır hale getirilmesi için yapılan hayalî detaylardan öte anlamı olmadığını ileri sürmektedir.²⁰

¹² Fred M. Donner, "The Historical Context," *The Cambridge Companion to the Qur'an*, J. D. McAuliffe (ed.), (Cambridge: Cambridge University Press, 2006 içinde), s. 33.

¹³ R. Stephen Humphreys, *Islamic History*, s. 84.

¹⁴ Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

¹⁵ Bkz. P. Crone, M. Cook, *Hagarism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 47vd.

¹⁶ Fred M. Donner, "The Historical Context," *The Cambridge Companion to the Qur'an*, J. D. McAuliffe (ed.), (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), içinde s. 33vd.

¹⁷ R. Stephen Humphreys, *Islamic History*, s. 85.

¹⁸ Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

¹⁹ Oxford: Basil Blackwell, 1987.

²⁰ Bkz. R. Stephen Humphreys, a.g.e., s. 85.

B. Oryantalist Literatürde Kur'ân Kronolojisi Denemeleri

Batı'da, Oryantalistlerin Kur'ân'ın metin düzeninin yeterli görmemesi sonucunda Kur'ân'ı yeniden tertip etme yaklaşımları 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında ortaya çıkmıştır. Bu dönemle birlikte birçok oryantalist, vahiylerin kronolojik sırasını belirleme konusunda denemeler yapmışlardır. Onların sûrelerin kronolojik tertibine ilişkin yaptığı bu denemeler Batı'da Kur'ân üzerine çalışan akademi çevresinde geniş kabul görmüştür.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Kur'ân kronolojisi üzerine Batı'da yapılan çalışmalarda Gustav Weil (1808-1889), Theodor Nöldeke (1836-1930), J. Medows Rodwell (1808-1900), Régis Blachère (1900-1973), J. William Muir (1819-1905), Hartwig Hirschfeld (1854-1954), Richard Bell (1876-1952) ve W. Montgomery Watt'ın (1909-2006) isimleri öne çıkmaktadır. Bu isimler, Kur'ân kronolojisi konusunda müstakil eserler kaleme almışlar ve her biri kendisine ait bir Kur'ân tertibi veya Mekkî-Medenî ayırımı önermiştir.

Âyetlerin ve sûrelerin tertibi konusunda yukarıda isimleri zikredilen oryantalistlerin görüşleri iki başlık altında ele alınıp incelenecektir. Söz konusu tasnifi belirleyen temel unsur, bu tertip denemelerinin İslâm geleneğinde yer alan ve genel kabul gören Mekkî-Medenî ayırımıyla ne kadar uyumlu olduğudur.²¹

1. İslâm Geleneğindeki Tasniflerle Uyumlu Batılı Yaklaşımlar

Âyet ve sûrelerin kronolojik tertibine ilişkin Batı'da yapılan çalışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında Gustav Weil, Theodor Nöldeke, John Medows Rodwell ve Régis Blachère ile başlamıştır. Bu isimler, sûrelerin kronolojik sıralaması konusunda genel olarak Müslüman alimler tarafından yapılan Mekkî-Medenî ayırımını kabul etmişlerdir. Geleneksel İslâm kronolojisi ile bu kategoride yer alan oryantalist tertibin büyük bir eksikliği paylaşmakta oldukları göze çarpmaktadır. Bu da her ikisinin de sûreleri bir bütün olarak ele almalarıdır. Bazı Müslüman alimler Kur'ân âyetlerinin kısa pasajlar halinde vahyedildiğini kabul etmelerine rağmen, birçoğu bir sûrenin hemen hemen aynı zamanda vahyolduğunu söylemişlerdir. Aynı durum oryantalistlerin tertip denemelerinde de dikkat çekmiştir.²²

1.1. Gustav Weil (1808-1889)

Alman oryantalist Gustav Weil, kariyerinin başlarında hahamlık mesleğine yönlendirilmiştir. İbranice ve Latince öğrenimi görmüş; on iki yaşında Talmud çalışmaya başlamıştır. 1828 yılında Heidelberg Üniversitesinde felsefe ve tarih okumuştur. Arap dili üzerine çalışmaları bu döneme

²¹ Batılı yaklaşımlar, Hz. Osman (36/656) tertibi esas alınarak değerlendirilmiştir.

²² Herbert Berg, "Context: Muḥammad," *The Blackwell Companion to the Qur'ân*, Andrew Rippin (ed.), (Madlen: Blackwell Publishing, 2006), içinde s. 192.

denk gelmektedir. Zira bu dönemde askerlik görevi sebebiyle gittiği Ceza-yir'den Mısır'a geçmiş (1831) ve böylece Arap diltçilerle çalışma imkanı bulmuştur. Burada ayrıca Farsça ve Türkçe öğrenmiş ve 1835 yılına kadar Mısır'da kalmıştır. Weil, *Binbir Gece Masalları*'nın orijinal metninden Al-mancaya ilk tam tercümesini yapmıştır.²³ Weil'in ikinci en önemli eseri olan *Mohammed der Prophet*²⁴, Hz. Peygamber'in Avrupa'da o dönemde ulaşılabilen en eski kaynaklara dayanılarak yazılmış ilk eserdir. Eser, Hz. Peygam-ber'in psikolojik karakterini inşa etme teşebbüsünün bir ürünüdür. Akabinde Weil, Ullman'ın Kur'ân tercümesine bir ek olarak *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*²⁵ isimli giriş çalışmasını ve Hz. Peygamber'in bi-yografisinin orijinal kaynaklarından biri olan İbn İshâk'ın eserini, *Leben Mohammed's nach Muhammed ibn Ishâq, Bearbeitet von Abd el-Malik ibn Hischâm*²⁶ ismiyle yayımlamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in sara hastası ol-duğu ve okuma-yazma bilip bilmediği konularında yazdığı makaleleri mev-cuttur.²⁷ Bu makaleleri Weil'in Yahudiliğin İslâm üzerine etkileri konusunu ele aldığı *Biblische Legenden der Mohammedaner*²⁸ isimli çalışmasında bir araya getirilmiştir. Weil'in en kapsamlı çalışması *Geschichte der Chalifen*²⁹ birçoğunun el yazma nüshaları kullanılarak erken dönem Hz. Peygamber biyografileri üzerine yazılmıştır. Bu çalışmasını Doğu'nun Ortaçağ tarihi hakkında olan *Geschichte der Islamischen Völker von Mohammed bis zur Zeit des Sultans Selim*³⁰ isimli kitabı takip etmiştir.³¹ Weil, Kur'ân'ı Hz. Peygamber dönemi ve Onun hayatı için temel kaynak kabul etmektedir:

Muhammed'i bağışlayamayacağımız bir konu şudur ki, kendisi hayatta iken vahiylerini kronolojik veya içeriğine göre bir bütünlük içinde düzene koyma-nuştur³²... Sonradan Kur'ân'ın ikinci bir redaksiyonunu yaptıran Halife 'Usmân da Kur'ân'ın içeriğinin düzeltilmesi ve sıralanması için hiç gayret göstermemiş. Sadece onun bütünlüğünü tekrar tesis etmeye dikkat göstermiştir.³³

Müslüman olmayan Batılılar tarafından geliştirilen Kur'ân kronolojileri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Weil ile başlamıştır. Ona göre Kur'ân, kronoloji bakı-mından yararlanılması güç bir kitaptır ve Hz. Peygamber ve Kur'ân metnini kitap haline getiren ashâbı Kur'ân'a eklemelerde bulunmuşlar veya bazı konula-

²³ Birinci baskı: 4 cilt, 1837-41; ikinci baskı: 1866; Dördüncü baskı: 1871-72.

²⁴ Stuttgart 1843.

²⁵ Bielefeld 1844.

²⁶ 2 cilt, Stuttgart 1864.

²⁷ Bkz. *Journal Asiatique*, July, 1842; *Journal Asiatique*, May, 1849.

²⁸ Frankfurt 1845.

²⁹ 5 cilt, Heidelberg and Stuttgart 1846-51.

³⁰ Stuttgart 1866.

³¹ E. O. Alber Marx. "Weil, Gustav," *JE*, c.12, s. 491.

³² Gustav Weil, "Der Quran," *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, (Bielefeld 1844), s. 42.

³³ A.g.e., s. 47.

rı Kur'ân'dan çıkarmışlardır. Weil, Kur'ân'ın kronolojik şekilde düzenlenmesinin Müslüman müfessirler için de sorun olduğunu ifade etmektedir:

... Bizim Kur'ân'ımızda var olan karışıklık sadece Muhammed'in hayatını iyi bir şekilde bilse de sadece güçlü Avrupalı bilginleri değil, en güçlü Müslüman tefsircileri bile ümitsizliğe düşürür. Onlar da her zaman çare bulamayıp hem bazı âyetler hem bazı sûrelerin tamamı hakkında, hangi vesileyle nazil olduğu, ne zaman, nerede Mekke'de ya da Medine'de mi, hicretten önce mi sonra mı nazil olduğu konusunda tartışmaktadırlar. Oysa bir vahyin nüzül zamanı ile sebebini kesinlikle söyleseler bile her zaman güven içinde değiller. Çünkü çoğu zaman yanlış olan bir rivâyetin cansız harflerine bağımsız, dinç ve uyanık bir ruhtan daha fazla güveniyorlar.³⁴

Âyetlerin tarihî bağlamlarının müfessirlerin âyetleri açıklamada başvuru kaynakları olması bakımından önemini vurgulayan Weil, diğer taraftan müfessirlerin bu bilgileri aktaran rivâyetlerin güvenilirliğini araştırmadan kullanmalarını da eleştirmektedir.

Alman oryantalistin Kur'ân metnini tarihlendirmesi temel olarak Mekki-Medenî ayırımına dayanmaktadır. Bu ana dönemler içerisinde sûrelerin kronolojisi aşağıdaki şekildedir:

Mekkî Dönem

Birinci Dönem: [96, 74, 73, 26, 106, 111, 81, 53, 15, 68, 87, 92, 89, 93, 94, 103, 100, 108, 102, 107, 109, 105, 113, 114, 112, 80, 97, 91, 85, 90, 95, 101, 75, 104, 77, 86, 70, 78, 79, 82, 84, 56, 88, 52, 69, 83, 99]³⁵

İkinci Dönem: [1, 51, 36, 50, 54, 44, 19, 20, 21, 23, 25, 67, 37, 38, 43, 71, 55, 76]³⁶

Son Dönem: [7, 72, 35, 27, 28, 17, 10, 11, 12, 6, 31, 34, 39, 40, 32, 42, 45, 46, 18, 16, 14, 41, 30, 29, 13, 64]³⁷

Medenî Dönem

[2, 98, 62, 65, 22, 4, 8, 47, 57, 3, 59, 24, 63, 33, 48, 110, 61, 60, 58, 49, 66, 9, 5]³⁸

Weil, sûreleri, üç aşamalı Mekki dönem ve Medenî vahiyler olmak üzere dört döneme taksim etmiştir. Mekki birinci dönemde 47; ikinci dönemde 18; üçüncü dönemde 26 ve Medenî dönemde 23 sûre bulunmaktadır. Weil, *Mohammed der Prophet* isimli çalışmasında sûrelerin sıralamasını genel bir

³⁴ A.g.e., s. 53.

³⁵ A.g.e., s. 55-61.

³⁶ A.g.e., s. 61-62.

³⁷ A.g.e., s. 63-67.

³⁸ A.g.e., s. 68-80.

rehber olarak ve İslâm geleneğine göre bildirmekle yetinmiştir.³⁹ Kendisinden görüşünü bildirmesi ve daha ayrıntılı bilgiler vermesi beklendiğini düşünen Weil, bu konuda yeniden araştırmalar yapmış ve her seferinde farklı sonuçlara ulaşmıştır.⁴⁰

1844 yılında Ullman'ın Kur'ân tercümesine bir ek olarak *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran* isimli giriş çalışmasında Weil, Medenî sûreleri alt dönemlere ayırmadan vermektedir. Mekkî sûreleri ise genelliği ve benzerlikleri bakımından üç döneme taksim etmiştir.⁴¹

Weil'in Kur'ân'ı dönemlere ayırmada başlıca kriterleri sûrelerin konuları ve edebî özellikleri olmuştur. Genel olarak Mekkî sûrelerde Hz. Peygamber'in peygamberliği, Allah'a iman ve ahiret konuları vurgulanmıştır. Bu sûrelerde şiirsel özellik ve kısa âyetler dikkat çekerken, ayrıntılara yer verilmemiştir. Özellikle ikinci dönemde şiirsel bakımdan çok güçlü sûreler bulunmaktadır.⁴² Son dönem Mekkî vahiyler normal nesri aşan ama daha çok dil ve üslup güzelliğini yansıtan sûrelerdir.⁴³ Medenî sûreler ise edebî özellikleri bakımından Mekkî sûrelerin gerisinde uzun âyetlerden oluşmaktadır.⁴⁴

Weil'in tertibinde İslâm geleneğinde Medenî olarak kabul edilen 99 Zilzâl⁴⁵, 55 Raḥmân⁴⁶, 76 İnsân⁴⁷, 13 Ra'd⁴⁸ ve 64 Teğâbun⁴⁹ sûreleri Mekkî sayılmıştır. İslâm geleneğinde 13 Ra'd sûresinin Medenî sayılmasında bir sebep olmadığını belirten Weil, 15. âyetinde "Ey İnsanlar!" ifadesinin yer aldığı ve bunun da Medenî sûrelerde kullanılan bir hitap olmasından dolayı 64 Teğâbun sûresinin Medenî sayıldığı görüşündedir. Ona göre henüz Mekke'de de Hz. Peygamber sadece İslâm'a girenleri ilgilendiren bir konu vahyettiğinde bu hitabı kullanmış olabilir. Dolayısıyla bu hitab sadece Medine dönemine özgü değildir.⁵⁰ Diğer taraftan 96 'Alaḳ, 73 Muzemmil, 111 Tebbet, 81 Tekvîr, 86 Târiḳ, 63 Munâfikûn ve 9 Tevbe sûreleri Weil'in tertibinde ve İslâm geleneğindeki nüzûl sıralamasında aynı sıraya sahiptirler.

Biyografik kaynaklara göre zamanı bilinen tarihî olaylar, Mekke'den Medine'ye hicretle birlikte değişen vahyin özellikleri ve üslubu, kronolojik tespit-

³⁹ Bkz. *Mohammed der Prophet*, s. 361-362. Weil'in burada verdiği listede 1/Fâtiha, 68/Ḳalem ve 73/Muzemmil sûreleri yer almamaktadır.

⁴⁰ Weil, "Der Qoran," *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, ss. 53-54.

⁴¹ A.g.e., s. 54.

⁴² A.g.e., s. 61.

⁴³ A.g.e., s. 62.

⁴⁴ A.g.e., s. 54.

⁴⁵ A.g.e., s. 61.

⁴⁶ A.g.e., s. 62.

⁴⁷ A.g.y.

⁴⁸ A.g.e., s. 63.

⁴⁹ A.g.y.

⁵⁰ A.g.y.

ler için ana fikir olarak belirleyici olmuştur.⁵¹ Bu anlamda Weil'in niyeti, Müslüman geleneğin yapısında zaten var olan sûrelerin Mekkî-Medenî ayırım-larını ince bir şekilde çalışarak Kur'ân'ı tarihsel bağlamına yerleştirmektir.⁵²

1.2. Theodor Nöldeke (1836-1930)

Kur'ân kriticizminin üstadı olarak bilinen Theodor Nöldeke Alman olup Göttingen, Viena, Leiden ve Berlin'de farklı üniversitelerde araştırmalar yapmıştır. 1859 yılında *Geschichte des Qorâns* eseri ile Académie des Inscriptions⁵³ ödülünü kazanmıştır. Bu çalışmasını 1860 yılında gözden geçirilmiş şekliyle Göttingen'de yeniden yayımlamıştır. Nöldeke'nin çalışmaları Sami dilleri ve İslâm tarihi ve medeniyeti üzerinde yoğunlaşmıştır. Birçok çalışması Ibn Warraq tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.⁵⁴ Kendisinin yazdığı çok sayıda makale de ilk önce *Encyclopedia Britannica*'da; Kur'ân ve diğer konularda yazdığı makaleleri *Oriental Sketches* ismiyle müstakil bir cilt olarak yeniden yayınlanmıştır. Doğu Filolojisi üzerine araştırmalar yapan Nöldeke, özellikle Farsça, Arapça ve Süryanice ve bunların haricinde Eski Ahit araştırmalarının birçok alanında da çalışmıştır.⁵⁵ Medenî dönemin kronolojisini belirlemenin çok daha kolay olduğunu belirten⁵⁶ Nöldeke, âyetlerin kronolojisinin ve bağlamlarının belirlenmesiyle Hz. Peygamber'in hayatı arasında bir bağ olduğunu düşünmektedir:

Muhammed'in Medine'deki tarihine ilişkin bilgimiz oldukça tamam olduğundan dolayı Medine dönemine geldiğimiz zaman daha önce vurgulandığı gibi vahiyleri tarihsel bağlamlarında anlamak çok daha kolay hale gelmektedir.⁵⁷

Böylece Medenî dönemdeki sûrelerin üslup olarak son dönem Mekkî vahiyelere benzediğini ifade etmektedir. Nöldeke'nin öğrencisi Friedrich Schwally (1863-1919) tarafından yeniden gözden geçirilerek hazırlanan çalışmasında sûrelerin kronolojileri aşağıdaki şekildedir:

⁵¹ A.g.e., ss. 54-55.

⁵² Krş. Andrew Rippin, "Western Scholarship and the Qur'ân," *The Blackwell Companion to the Qur'ân*, Andrew Rippin (ed.), (Malden: Blackwell Publishing, 2006), içinde ss. 240-241; Hüseyin Yaşar, "Aydınlanma Döneminde Batı'da Kur'ân Algısı," *DÜİFD*, 25 (2007), s. 121.

⁵³ 1663 yılında Fransız devlet adamı Colbert'in (1619-1683) önerisiyle, Fransa Kralı 14. Luis (1683-1715) devlet nişanına layık eserleri belirlemek üzere Fransız Akademisi üyesi dört kişiden oluşan bir komite atamıştır. Bu komite, 1701 yılında kurulan Académie des Inscriptions'ın başlangıç noktası olmuştur. Akademi; tarih, coğrafya, Fransa Tarihi, Şark, Yunan ve Latin Tarihi, Antik Bilim Tarihi ve Karşılaştırmalı Filoloji alanları ile ilgilenmektedir. Bkz. www.aibl.fr.

⁵⁴ Bkz. *The Origins of The Koran: Classic Essays on Islam's Holy Book*, Ibn Warraq (ed.), Amherst: Prometheus Books, 1998.

⁵⁵ Joseph Jacobs. "Nöldeke, Theodor," *JE*, c. 9, ss. 325-326; Hilal Görgün, "Nöldeke, Theodor," *DİA*, c. 33 ss. 217-218.

⁵⁶ Theodor Nöldeke, "The Koran," *The Origins of the Koran*, Ibn Warraq (ed.), (New York: Prometheus Books, 1998), s. 49.

⁵⁷ Nöldeke, "The Koran," s. 53.

Mekkî Dönem

Birinci Dönem: [96, 74, 111, 106, 108, 104, 107, 102, 105, 92, 90, 94, 93, 97, 86, 91, 80, 68, 87, 95, 103, 85, 73, 101, 99, 82, 81, 53, 84, 100, 79, 77, 78, 88, 89, 75, 83, 69, 51, 52, 56, 70, 55, 112, 109, 113, 114, 1]⁵⁸

İkinci Dönem: [54, 37, 71, 76, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 17, 27, 18]⁵⁹

Üçüncü Dönem: [32, 41, 45, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 31, 42, 10, 34, 35, 7, 46, 6, 13]⁶⁰

Medenî Dönem

[2, 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 110, 49, 5]⁶¹

Nöldeke, Mekkî sûreleri üç alt guruba ayırmıştır. Mekkî birinci dönemde 48 sûre bulunmaktadır. Bu sûrelerin âyet sayısı diğer dönemlerden daha azdır. Bu dönemdeki sûrelerde kafiyelerin varlığı dikkat çekicidir. Mekkî ikinci dönem, birinci dönemde yer alan âyetlerden daha uzun 21 sûreden oluşmaktadır. Mekkî üçüncü dönem 21 sûreden oluşmaktadır. Âyetlerin ve sûrelerin uzunluğu bakımından ikinci dönemle çok büyük farklılık bulunmamaktadır. Kafiyeler ve üslupta bir önceki dönemle hemen hemen aynıdır. Medenî dönemde 24 sûre bulunmaktadır. Bu dönemdeki âyetlerin ve sûrelerin uzunluğu dikkat çekicidir. İslâm geleneğinde Medenî olarak kabul edilen 99 Zilzâl, 55 Raḥmân, 76 İnsân ve 13 Ra'd sûreleri Nöldeke tarafından Mekkî sayılmıştır. Diğer taraftan 96 'Alaḫ, 94 İnşirah ve 9 Tevbe sûreleri Nöldeke'nin tertibinde ve İslâm geleneğindeki nüzûl sıralamasında aynı sıraya sahiptirler.

Nöldeke tasnifinde iki önemli ölçütü esas almaktadır. Birincisi, âyet ve sûrelerin kısalık ve uzunluğu; ikincisi âyet ve sûrelerin üslup ve tarz özellikleridir. Sûrelerdeki teolojik kavramlar gibi bazı teknik kavramların gelişimi de Nöldeke'nin tasnifini belirleyen unsurlardan biri olmuştur. Bu ölçütlere göre Mekkî sûreler, şiirsel, yeminlerin çok sık bulunduğu, kısa ve vurgulu âyetlerden oluşmaktadır. Erken dönem Mekkî âyetlerdeki bu özellikler orta dönemde farklılaşmaktadır. Ne çok kısa ne de çok uzun âyet ve sûrelerin bulunduğu bu dönem bu özelliğiyle bir geçiş dönemidir. Son dönem Mekkî âyetler daha uzun ve Medenî döneme yakındır. Bu dönemde Medenî sûreler

⁵⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, yay. haz. Friedrich Schwally. (Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 2000), ss. 74-117.

⁵⁹ A.g.e., ss. 117-143.

⁶⁰ A.g.e., ss. 143-164.

⁶¹ A.g.e., ss. 164-234.

için bir geçiş dönemidir. Medenî sûreler daha çok hukukî ve uzun âyetlerden oluşmaktadır.⁶²

Nöldeke, İslâm kaynaklarını kullanmak konusunda ihtiyatlı davranmıştır. Ancak vahiylerin içeriğine ve üslubuna da özel dikkat göstermiştir. Nöldeke'ye göre geleneksel Mekkî-Medenî ayrımı temel olarak sağlamdır. Medine'ye hicretin Hz. Peygamber'in üslubunda keskin bir değişime sebep olduğunu da ifade etmektedir.⁶³ Nöldeke, M.S. II. yüzyılda derlenmiş ve yazıya geçirilmiş olan Yahudi *Mişna*'sının bölümlerinin azalan uzunluğa göre sıralanmış olduğunu da hatırlatmıştır.⁶⁴ Böylece Kur'ân'ın tertibinde de aynı ilkenin gözetilmiş olduğunu ima ettiği söylenebilir.

1.3. John Medows Rodwell (1808-1900)

John Medows Rodwell'in hayatına ilişkin İngiliz İslâm bilimcisi olmasının ötesinde herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bu anlamda tek bildiğimiz ve burada ele aldığımız eseri sûrelerin kronolojisi bütünlüğünde Kur'ân'ın çevirisi *The Koran*'dır.⁶⁵ İlk kez 1861 yılında Londra'da basılan bu tercümeye Kitâb-ı Mukaddes ve Şarkiyat uzmanı ve bir dönem İngiltere Kilisesi'nin rahipliğini yapmış olan George Margoliouth (1853-1954) bir giriş yazmıştır.

Âyetlerin ne zaman ve ne hakkında nâzil olduğuna ilişkin bilgilerde Rodwell'in kaynakları Müslüman otoriteler olmuştur. Vâkidî⁶⁶ (207/823), İbn Hişâm⁶⁷ (213/828), Taberî⁶⁸ (310/923), Vâhidî⁶⁹ (468/1076), Zemaşşerî⁷⁰ (538/1144) ve Suyûtî⁷¹ (911/1505) en fazla atıfta bulunduğu İslâm kaynaklarıdır.

Rodwell'in tercümesinde sûrelerin kronolojik sıralaması aşağıdaki şekildedir:

Mekke Dönemi

[96, 74, 73, 93, 94, 113, 114, 1, 109, 112, 111, 108, 104, 107, 96, 74, 73, 102, 92, 68, 90, 105, 106, 97, 86, 91, 80, 87, 95, 103, 85, 101, 99, 82, 81, 84, 100, 79, 77, 78, 88, 89, 75, 83, 69, 51, 52, 56, 53, 70, 55, 54, 37, 71, 76, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 17, 27, 18, 32, 41, 45, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 31, 42, 10, 34, 35, 7]⁷²

⁶² Nöldeke, "The Koran," ss. 49-53.

⁶³ Neal Robinson, *Discovering the Qur'an*, s. 76.

⁶⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. 64.

⁶⁵ John Medows Rodwell, *The Koran*, London: Everyman's Library, 1963.

⁶⁶ A.g.e., s. 46.

⁶⁷ A.g.e., s. 29, 210.

⁶⁸ A.g.e., s. 29, 210.

⁶⁹ A.g.e., s. 124, 259.

⁷⁰ A.g.e., s. 170.

⁷¹ A.g.e., s. 110, 144, 151.

⁷² Rodwell, *The Koran*, ss. 19-293.

Medine Dönemi

[2, 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 110, 49, 9, 5]⁷³

Bu çevirideki sûrelerin sıralaması, temel olarak Weil'in *Mohammed der Prophet* isimli çalışmasında verdiği İslâm geleneğindeki listeye dayanmaktadır.⁷⁴ Rodwell, sûreleri Mekki ve Medeni olmak üzere iki ana döneme ayırmaktadır. Mekke döneminde 90; Medine döneminde 24 sûre bulunmaktadır. Mekke dönemini alt-dönemlere taksim etmemekle birlikte Weil ve Nöldeke'nin tertibini izlemiştir. Buna göre Weil ve Nöldeke'nin tertibinde Mekki ikinci, üçüncü, dördüncü dönemlere rastlayan sûrelerin ve Medeni dönemin sıralaması birebir aynıdır. Ancak Rodwell, Weil ve Nöldeke'nin Mekki ilk döneme yerleştirdiği sûrelerin tertibinden farklı tercihlerde bulunmuştur. Rodwell, İslâm geleneğinde Medeni olarak kabul edilen 99 Zilzâl, 55 Raḥmân, 76 İnsân ve 13 Ra'd sûrelerini Mekki saymıştır. Diğer taraftan 96 'Alaḳ, 73 Muzemmil, 105 Fil ve 9 Tevbe sûreleri Rodwell'in tertibinde ve İslâm geleneğindeki nüzûl sıralamasında aynı sıraya sahiptirler.

Rodwell'in sûrelerin kronolojilerini belirlerken müracaat ettiği kaynaklar ve tercih ölçütleri bulunmaktadır. Weil ve Nöldeke'nin listesini takip etmesine rağmen özellikle Mekki ilk döneme ilişkin tertibindeki farklılıklara işaret etmiş ve Weil⁷⁵, Nöldeke⁷⁶ ve Muir'in⁷⁷ tarihlendirmeleriyle karşılaştırmalar yapmıştır. Bu karşılaştırmaları sadece kendi listesiyle değil, Weil, Nöldeke ve Muir'in tertipleri arasında da yapmış olduğunu görmekteyiz. Örneğin 74 Mudessir sûresini Muir'in Mekki ikinci dönemle, Weil'in fetret döneminden hemen sonraki zamanla tarihlendirdiğini belirtmiştir.⁷⁸

Âyetlerin üslup özellikleri, konuları ve sebab-i nüzûlleri Rodwell'in sûrelerin kronolojilerini belirlemede başvurduğu ölçütlerindedir. Ona göre kısa, özet bir şekilde anlatım ve müphem ifadeler erken dönem sûrelerin özellikleridir.⁷⁹ Kafiyelerde oluşan değişiklikler ve âyetlerin uzunluğu sûrelerin daha geç döneme ait olduğunu göstermektedir. Medeni dönemde ise kapalı ifadeler yer almamaktadır.⁸⁰

Rodwell'in sûrelerin kronolojik sırasına göre hazırladığı bu tercümede dikkat çeken bir başka unsur Yahudi ve Hıristiyan kaynaklara yapılan atıflardır. İlgili âyetler hakkında eserin dipnotlarında verdiği açıklamalar,

⁷³ A.g.e., s. 338-485.

⁷⁴ A.g.e., s. 3.

⁷⁵ A.g.e., s. 21, 153, 155, 335.

⁷⁶ A.g.e., s. 21, 25, 28, 191, 208, 261, 335.

⁷⁷ A.g.e., s. 28, 64, 208.

⁷⁸ A.g.e., s. 21.

⁷⁹ A.g.e., s. 48.

⁸⁰ A.g.e., s. 43.

Kur'ân'ın özellikle Yahudi kutsal metinleriyle ilişkisini ortaya koyma çabasına işaret etmektedir. Bu özelliğiyle bu çeviri, sûrelerin kronolojik sıralamasını vermenin ötesinde âyetlerin kaynağı ve Yahudi metinleriyle benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya çalışan bir görünüme sahiptir.⁸¹

1.4. Régis Blachère (1900-1973)

Régis Blachère, Arap uygarlığı uzmanı Fransız oryantalisttir. Orta öğrenimini Fas'ta, yüksek öğrenimini de Cezayir'de tamamlamıştır. Fas Yüksek İnceleme Enstitüsü'nde araştırma müdürlüğü yapan (1930-1935) Blachère, Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu'nda (1935-1950) ve Sorbonne'da (1950-1970) Arap Dili ve Edebiyatı profesörü olarak görev yapmıştır. Blachère, Paris İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nü yönetmiş (1956-1965) ve Ortadoğu ülkelerinin Batı'da tanınmasına ve İslâm'la ilgili araştırmaların gelişmesine katkılarda bulunmuştur. Başlıca yapıtları arasında *Le Coran* (Kur'ân'ın Fransızca Çevirisi, 1947), *Histoire de la Littérature Arabe* (Arap Edebiyatı Tarihi, 1952-1965) ve *Grammaire de l'Arabe Classique* (Klasik Arapça Dilbilgisi, 1961) yer almaktadır.⁸²

Blachère'in 1949 yılında neşrettiği Kur'ân tercümesinde sûreler tarihsel sıraya göre düzenlenmiştir. Blachère, genellikle bir âyeti iki farklı aşamada tercüme etmektedir. Birinci aşamada âyetin sembolik anlamını; ikinci aşamada vahye yönelik mesajını açıklamaktadır. Müslüman âlimler genel olarak bilimsel anlayış ve nesnel yaklaşımından ötürü bu tercümenin en kaliteli Kur'ân çevirisi olduğu görüşündedirler. Bu bakımdan Fransızca Kur'ân tercümeleri arasında en yaygın ve en çok tercih edilen bir tercüme olmuştur.⁸³

Blachère kendisinden önce Batı'daki denemelere özellikle Nöldeke'ye müracaat etmekte ve karşılaştırmalar yapmaktadır. Bu grubun genel özelliği olan İslâm kaynaklarını kullanma eğilimini Blachère'de de görmekteyiz. Her sûrenin başında verdiği bibliyografya bilgilerinde Taberî, Râzî (606/1209), Vâhidî, Buḥârî (256/870), Beyḍavî (685/1286) ve Nesefî (710-1310) İslâm kaynakları içerisinde en çok müracaat ettiği isimlerdir.⁸⁴ Buna göre Blachère'in önerdiği sûrelerin kronolojileri aşağıdaki şekildedir:

Mekkî Dönem

Birinci Mekkî Dönemi: [96: 1-5. âyetler, 74: 1-7. âyetler, 106, 93, 94, 103, 91, 107, 86, 95, 99, 101, 100, 92, 82, 87, 80, 81, 84, 79, 88, 52, 56,

⁸¹ Bkz. a.g.e., s. 35, 37, 51, 114, 171, 200, 249, 253, 262, 394, 450.

⁸² Hidâyet Nuhoğlu, "Blachère, Régis," *DİA*, c. 6, ss. 244-245.

⁸³ Mahmûd er-Rabdâvî, "Tarih Boyunca Kur'ân Tercümelerinin Amaçları ve Çeşitleri," terc. Zafer Kızılkı, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8:3 (2008), s. 288.

⁸⁴ Örneğin bkz. Régis Blachère, *Le Coran*, Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1949, I, s. 9, 11, 70, 114, 140, 225, 314, 523; II, s. 546, 656, 729, 854, 982, 1029.

59, 77, 78, 75, 60, 97, 53, 102, 96: 6-19. âyetler, 70, 73, 76, 83, 74: 8-56, 111, 108, 104, 90, 105, 89, 85, 92, 109, 1, 93, 114]⁸⁵

İkinci Mekkî Dönemi: [51, 54, 68, 37, 71, 44, 50, 20, 26, 15, 19, 38, 36, 43, 72, 67, 23, 21, 25, 27, 18]⁸⁶

Üçüncü Mekkî Dönemi: [32, 4, 45, 17, 16, 30, 11, 14, 12, 40, 28, 39, 29, 42, 10, 34, 35, 7, 46, 6, 13]⁸⁷

Medenî Dönem

[2, 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 105, 49, 9, 5]⁸⁸

Kendisinden önceki tertipleri esas alarak Mekke dönemini üç alt-döneme taksim eden Blachère, Mekkî birinci döneme 49; ikinci döneme 21; üçüncü döneme 21 ve Medine dönemine 24 sûre yerleştirmektedir. Birinci dönemde yer alan 49 metnin ardı ardına gelmesi, Alman Oryantalistler Nöldeke ve Schwally'nin kabul ettiğiyle hissedilir ölçüde değişiklik sunmaktadır. Blachère, Mekkî birinci ve ikinci dönemi Nöldeke'nin tertibinden oldukça farklı sıralamaktadır. Mekkî üçüncü dönem 17 İsrâ⁸⁹ sûresi hariç aynıdır. Medenî dönemde yer alan âyetlerin tertibi ise, Nöldeke'nin sıralamasıyla birebir aynıdır. Blachère'e göre bu ayırım, başlayan tebliğ ile beraber, ortak yön sunan bazı sûreleri aynı seride gruplandırmanın uygun gözükmesinden ve bu serileri uyumlu bir şekilde art arda düzenlemekten kaynaklanmaktadır.⁹⁰ Blachère'in 96 'Alağ 1-5 ve 74 Mudessir 1-7 âyetlerini en erken; 96 'Alağ 6-19 ve 74 Mudessir 8-56 âyetlerini aynı dönemde içerisinde daha geç bir zamana yerleştirmesi en ayrıntılı tarihlendirmesidir. 31 Luğmân, 112 İhlâş, 113 Felâk sûreleri Blachère'in tertibinde yer almamaktadır. Sadece 96 'Alağ sûresi, Blachère'in tertibinde ve İslâm geleneğindeki nüzûl sıralamasında aynı sıraya sahiptirler.

Blachère'e göre genel olarak bir bütün içinde Mekkî sûrelerin biçimleri çok karakteristiktir. Âyetler, genelde kısa olup, emsalsiz kafiyeleriyle ses uyumu ve zenginlik bütünlüğü oluşturmaktadırlar. Bu biçim daha çok eliptik, hitabetle ilgili ve yeminlerle kesilmiş sorulardır. Blachère, Mekkî birinci dönemi dört ayrı seriye ayırmaktadır: Birinci seri, 1. sûreden 8. sûreye kadar olan metinleri içermektedir. Bu sûrelerde temizlik, merhamet ve sabır konuları vurgulanmıştır. Sadece vahyin başında yer alan 96 'Alağ 1-5 ve 74

⁸⁵ Blachère, *Le Coran*, I, s. 9-130.

⁸⁶ A.g.e., I, s. 135-327.

⁸⁷ A.g.e., I, s. 354; II, s. 705.

⁸⁸ Blachère, *Le Coran*. (Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1950), II, s. 729-1110.

⁸⁹ Sûre, Nöldeke'nin tertibinde Mekkî 2. dönem 67. sırada; Blachère'in tertibinde Mekkî 3. dönem 74. sıradadır.

⁹⁰ A.g.e., I, s. 6.

Mudessir 1-7 âyetlerinin dışındaki metinler kendilerini ayrı bir şekilde göstermektedirler. Bu âyetlerin çok kısa ve karakteristik işleyişleri bulunmaktadır.⁹¹ İkinci seri, 9. sûreden 31. sûreye kadar daha çeşitli ve zengin bir içeriği bulunan sûreleri kapsamaktadır. Öldükten sonra tekrar dirilme, ahiret hayatına ilişkin konular, bu dünyanın sonunun olduğu hatırlatması ve kıyametteki yargı günü bu seride vurgulanan hususlardır. İslâm'ın ana dogması olan tevhit henüz bu seride söz konusu değildir. Mekke kadar materyalist bir ortamda, 7. yüzyılda, bu resim tarafından tahrir edilen yeni tebliğ, bu serinin sûrelerinde ortaya çıktığı gibi, aynı zamanda çoktanrıçılıktan (Paganizm) yani eski kùltten vazgeçirme çabası taşımaktadır.⁹² Üçüncü seride, 32. sûreden 43. sûreye kadar, önceki sûrelerin konuları tekrar yer almaktadır. Ancak bu seride Hz. Peygamber'in tebliğinde bir gelişme hissettiren yeni bir unsur eklenmiştir. Bu da metinlerde, toplum içerisinde saf bir uzlaştırma aşamasının geride kalmış olmasıdır. Bu seride eklenen önemli bir konu da geçmişte Peygamberlerin çağrısına karşı sağır kalanları bulacak olan dünya cezası hakkında hatırlatmalardır. Blachère'e göre bu kanıt aynı zamanda Allah'ın kudretini ve elçilerini destekleme kaygısını anımsatması bakımından çok önemlidir.⁹³ Dördüncü seride, Blachère, Nöldeke ve Schwally'yi birçok tereddütle birlikte takip ederek, içeriklerinden dolayı, diğerlerinden net olarak kesilip ayrılan, 44. sûreden 48. sûreye kadar olan beş sûreyi birleştirmiştir. Bunlar çok kısa metinlerdir ve hangi döneme dayandıklarını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Blachère bu beş sûreden üç tanesinin İslâmî tefsirin inandığı kadar olmasa da eski; diğer ikisinin daha sonraki bir döneme ait gibi görüldüğünü ifade etmektedir.⁹⁴

Blachère, Mekki ikinci dönemin tertibinde Nöldeke ve Schwally'nin sıralamasından biraz ayrılmış bulunmaktadır. Bu iki Alman müsteşrikin Mekki birinci döneme ait gördüğü 51 Zâriyât ve 68 Kalem sûrelerinin sonraki döneme daha uygun olduğunu düşünmektedir.⁹⁵ Bu dönemde birinci dönem sonlarında açıklanmış tevhit dogması artık ana mesele haline gelmektedir. Aynı zamanda sahte tanrılara karşı taşlamalar çoğalmaktadır.⁹⁶

Mekki ikinci dönem sûrelerinin üslubu birinci dönemden çok açık bir şekilde farklılaşmaktadır. Âyetler uzamasına rağmen genellikle ritmik düzenini kaybetmemektedir. Blachère'e göre ikinci dönemde yer alan sûreler yine farklı unsurların birleşmesiyle üç bölümden oluşturulmuştur. Birincisi çok uzun olmayan öğreti, tehdit veya kâfirlere çağrı içermektedir. İkinci bölüm

⁹¹ Blachère, *Le Coran*, I, s. 6.

⁹² A.g.y.

⁹³ A.g.e., I, s. 7.

⁹⁴ A.g.e., I, s. 8.

⁹⁵ A.g.e., I, s. 131.

⁹⁶ A.g.e., I, s. 132vd.

çoğunlukla uzun geçmişe ait meselelerle kâfirlerin dünya ve ahiretteki akıbetlerini göstermektedir. Genellikle ilk bölümde geçenlerin anlatımıyla oluşturulan bir sonuç verilip son bulmaktadır. Bu üçlü planlama ise, kesinlikle başta olan bir şekil değil sonraları yapılan bir düzenlemedir.⁹⁷

Üçüncü dönem Mekkî sûrelerin sıralaması için, Blachère, Nöldeke ve Schwally tarafından ikinci döneme yerleştirilen 17 İsrâ' sûresi haricinde Nöldeke ve Schwally'nin belirledikleri sıralamayı seçmiştir.⁹⁸ Ona göre bu dönemde yer alan 22 sûre ikinci dönemin devamı niteliğindedir ve 622 sonrasına ait olan Medenî sûrelere geçişi sağlamaktadır. Bu dönemin sûrelerinde, önceki döneme ait olan tevhit, insanlık ve ahlak gibi konular yer almaktadır. Diğer taraftan cennet ve cehennem anlatımı azalmakta ve ikinci Mekkî dönemle aynı uzunlukta kalarak eski peygamberler de anlatılmaktadır.⁹⁹ Blachère, Medenî âyetleri ise, Hz. Peygamber'in 622-632 arası risaleti boyunca vuku bulan olayların birikimi olarak görmektedir:

Medenî sûrelerde Muhammed'in bulunduğu yeni koşullardan doğan yeni bir üslup oluşuyor. Mekkî sûrelerin üçüncü döneminde zaten sık sık görünen "Deki!" Emri, daha fazla görünüyor. Çok defa Allah'ın cevap verdiği bir diyalogdan doğuyor... Genellikle, sık sık görünen Mekkî üçüncü döneme ait sözlerden, yerlerini alan az sayıda söz ve formüller ortaya çıkıyor. Mesela "kalplerinde hastalık olan" ve "Allah ve resulüne itaat edin" âyetlerinde olduğu gibi. Bazıları sıkıntılı sorunlar çıkarıyor. "Namazı kılın ve zekatı verin" gibi emri bunlardan. Hakikaten bu emir hicretten önce olan âyetlerde geçiyor. Sonradan eklenmiş olduğunu mu anlamamız gerekir? Olabilir. Ancak Mekkî dönemin sonlarında ortaya çıkmış ve Medine döneminde gittikçe çoğalan bir söz olarak düşünmemiz gerekebilir.¹⁰⁰

Bu dönemde yer alan 24 sûre İslâm hukuku için önemli âyetleri içermektedir. Blachère, çok değişken uzunlukta olan bu sûrelerin en kısaları hariç, kısa vahiylerden oluşup, yan yana koyulmuş veya başta olmayan ancak yazı tekniğiyle az çok birbirine yakın şekilde bağlanmış olduğunu düşünmektedir.¹⁰¹ Medenî sûrelerde yeni olan ancak fazla kullanılmayan bir uygulama Allah'ı çift isimleriyle sıfatlandırmaktır. Bu çift sıfatlandırma uygulamasının getirdiği izlenim Mekkî sûrelerinin sonlarındaki gibi, sûrenin geniş ve sesli kapatılmasını sağlamakta ve bu bazen ritimsiz sûrelerde vazgeçilmez olmaktadır.¹⁰² İslâm geleneğinde Medenî olarak kabul edilen 99 Zilzâl, 55 Raḥmân, 76 İnsân ve 13 Ra'd sûreleri Blachère tarafından Mekkî sayılmıştır.

⁹⁷ A.g.e., I, s. 349.

⁹⁸ Blachère, *Le Coran*, I, s. 350vd.

⁹⁹ A.g.e., I, s. 351.

¹⁰⁰ Blachère, *Le Coran*, II, ss. 726-727.

¹⁰¹ A.g.e., II, s. 720.

¹⁰² A.g.e., II, s. 728.

Bu özelliğiyle Blachère'in bu tercümesi genel olarak kendisinden önceki müsteşriklerin çalışmalarını yansıtmaktadır.

2. İslâm Geleneğindeki Tasniflerden Farklı Batılı Yaklaşımlar

Âyet ve sûrelerin kronolojik tertibine ilişkin ikinci grup Batılı denemeler J. William Muir, Hartwig Hirschfeld, Richard Bell ve W. Montgomery Watt tarafından yapılmıştır. Bu isimler, sûrelerin kronolojik sıralaması konusunda genel olarak Müslüman alimler tarafından yapılan Mekkî-Medenî ayırımını eleştirmişler ve farklı tertipler önermişlerdir.

2.1. Sir William Muir (1819-1905)

Muir, 1819'da Glasgow'da doğmuş İskoçyalı oryantalist ve İslâm tarihçisidir. Glasgow ve Edinburgh Üniversite'lerinde öğrenim görmüştür. Muir, 1837'den itibaren Hindistan'da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin çeşitli yönetim kademelerinde, Hindistan Genel Valiliği hükümetinin Dışişleri Bakanlığı'nda ve koloninin kuzeybatı eyaleti başkan yardımcılığında bulunmuştur. Bu görevleri otuz dokuz yıl sürmüştür. Muir'e 1867'de şövalye unvanı verilmiştir. Royal Asiatic Society'nin başkanlık (1884) ve Edinburgh Üniversitesi rektörlük görevlerini (1885-1903) yapmıştır. Edinburgh Üniversitesi'nde Arap ve İslâm araştırmaları yapan Muir adına bir enstitü açılmıştır. Uzmanlık alanı, Sanskrit dili ve edebiyatı olan ve Edinburgh Üniversitesi'nde bu dalın kürsüsünü kuran (1862) Muir, kendini daha çok Arap ve İslâm araştırmalarına vermiştir.

Muir'in *The Life of Mahomet and History of Islam to the Era of Hegira*¹⁰³ isimli çalışması, Batı'da genel kabul görmüş ve ilk elden Arapça kaynaklara dayanarak yazılmış Hz. Peygamber'in biyografisidir. Bu çalışmasında Kur'ân'ın Hz. Peygamber tarafından yazıldığını ve Onun gerçek bir peygamber olmadığını iddia etmektedir.

Muir'in Kur'ân üzerine düşüncelerini *The Corân. Its Composition and Teaching and the Testimony it Bears to the Holy Scriptures*¹⁰⁴ isimli kitabında bulmaktayız. Bu çalışmasında sûre ve âyetlerinin tertibi konusunu ele alan Muir, bir sûre kronolojisi de önermektedir.¹⁰⁵ Bu düzenlemesinde temel aldığı üç ölçüt bulunmaktadır:

- (1) Üslup: Birinci dönem güvenilir ve aşırı övgüsel; ikinci dönem sıradan ve öyküsel; üçüncü dönem resmî ve emir veren tarzda âyetlerden oluşmaktadır.

¹⁰³ Smith, Elder & Co., London 1858-1864.

¹⁰⁴ Society for Promoting Christian Knowledge, London 1896.

¹⁰⁵ Christine Woodhead, "Muir, Sir William," *DİA*, c. 31, s. 94.

- (2) Öğretinin ve hükümlerin gelişimi: Mekkeli putperestler, Hıristiyan veya Yahudiler, asi Medinelilere hitaplardan anlaşılmaktadır.
- (3) Metnin dönemini belirginleştiren ve tarihi imgeleri apaçık ifade eden sözlerdir.¹⁰⁶

Buna göre Muir'in belirlediği sûrelerin muhtemel kronolojisi ve açıklamaları aşağıdaki şekildedir:

Birinci Dönem 8 Sûre: 103, 100, 94, 91, 106, 1, 101, 102, 104, 82, 92, 105, 89, 90, 93, 94, 108.

Bunlar kısa, övgüsel ve bir veya iki satırdan oluşan sûrelerdir. Bu sûreleri, Muhammed ilahî misyonla ikna edilmeden veya kendisine doğrudan Allah'tan vahiy iletilmeden önce oluşturmuş olabilir. Hiçbiri Allah'tan gelen bir mesaj formatında değildir.¹⁰⁷

İkinci Dönem Muhammed'in Elçiliğinin Başlangıcı: 96, 113, 74, 111.

'Allah'ın adıyla oku!' emrini içeren âyet; Muhammed'in Allah'tan kendine vahiy geldiğini zannettiği 'kul: de ki' kelimesiyle başlayan âyet; dine davet, kıyamet günü, yeniden diriliş, Mekke kabile ve reislerinden birbirlerine iğneleyici suçlamalar; inanmayanları cehennemle tehdit eden âyetleri içerir.¹⁰⁸

Üçüncü Dönem Muhammed'in Elçiliğinin Başlangıcından Habeşistan'a Hicrete Kadar: 87, 97, 88, 80, 81, 84, 86, 110, 85, 83, 78, 77, 76, 75, 70, 109, 107, 55, 56.

Muhammed'in elçilik görevinden başlar, Habeşistan'a göç ile son bulur. Bu sûreler genel olarak yeniden dirilişin, Cennet ve Cehennem'in tanımlarından oluşmuştur.¹⁰⁹

Dördüncü Dönem Muhammed'in Elçiliğinin 6. Yılından 10. Yılına Kadar: 67, 53, 32, 39, 73, 79, 54, 34, 31, 69, 68, 41, 71, 52, 50, 45, 44, 37, 30, 26, 15, 51.

Muhammed'in başkanlığının altıncı yılından onuncu yılına kadar olan dönemdir. Bu dönem sûreleri Yahudi Kutsal Kitabı'ndan öyküler, Yahudilerin yaptıkları ve Arap efsanelerinden bahseder.¹¹⁰

Beşinci Dönem Peygamber'in Elçiliğinin 10. Yılından (Yasağın Kalktığı Dönem) Mekke'den Kaçışa Kadar: 46, 72, 35, 36, 19, 18, 27, 42,

¹⁰⁶ Sir William Muir, *The Corân. Its Composition and Teaching and the Testimony it bears to the Holy Scriptures*, (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1896), s. 42.

¹⁰⁷ A.g.e., s. 43.

¹⁰⁸ A.g.y.

¹⁰⁹ A.g.y.

¹¹⁰ Muir, *The Corân*, ss. 43-44.

40, 38, 25, 20, 43, 12, 11, 10, 14, 6, 64, 28, 23, 22, 21, 17, 16, 13, 29, 7, 113, 114 (son ikisi belirsiz).

Bu dönem sûreleri İncil'den bazı öyküler aktarır. Hac farızası eklenmiştir. Yeniden diriliş ve hesaba çekilmek, Cennet ve Cehennem delilleriyle Allah'ın birliği, gücü ve lütufları hakkında gözlerimiz önüne canlı resimler sunuluyor. Aşama aşama sûreler daha uzun oluyor ve bazıları birçok sayfayı dolduruyor. Bu dönemin sonraki sûrelerinde, ilgili konulara dayanan araya eklenmiş Medine pasajlarına çok sık rastlamıyoruz. Örneğin 22 Hacc sûresinde 41. âyet; 17 İsrâ' sûresinde 33. âyet; 16 Nahl sûresinde 110. âyet.¹¹¹

Son Dönem Medine'de Vahyolunan Sûreler: 98, 2, 3, 8, 47, 62, 5, 59, 4, 58, 65, 63, 24, 33, 57, 61, 48, 60, 66, 49, 9.

Medine'de nâzil olan sûrelerdir. Yahudilerden ve Hıristiyanlardan bahseden ve çoğunlukla uzun pasajlardan oluşmaktadır. 48 Feth, 60 Mumtehe, 66 Tahrim, 49 Hucurât ve 9 Tevbe sûreleri Peygamber'in hayatının son beş yılına aittir.¹¹²

Muir, kronolojik sıralamasında önce Mekkî âyetlere, sonra Medenî âyetlere yer vermektedir. 18 sûrenin vahiy olmadığını iddia eden ve bunları Kur'ân metni dışında tutan Muir, bu sûrelerin Hz. Peygamber tarafından oluşturulduğuna inanmakta ve bu yüzden kronolojide bu sûreleri ilk sıraya yerleştirmektedir. Hz. Peygamber'in elçilik görevi, Habeşistan'a ve Medine'ye hicret gibi İslâm tarihi açısından önemli dönüm noktaları ve özellikle sûrelerin ihtiva ettiği konular Muir için kronolojide belirleyici olmuştur. İslâm geleneğinden farklı olarak 99 Zilzâl, 110 Naşr, 76 İnsân, 55 Raḥmân, 64 Teğâbun ve 13 Ra'd sûrelerini Mekke dönemiyle tarihlendirmektedir. Oldukça farklı bir tertip yaklaşımı bulunmasına rağmen 59 Haşr ve 61 Şaff sûresi Muir'in tertibinde ve İslâm geleneğindeki nüzûl sıralamasında aynı sıraya sahiptirler. Muir diğer oryantalistlerden farklı olarak 110 Nas ve 64 Teğâbun sûrelerini de Mekkî döneme yerleştirmiştir. Kur'ân'ı İncil ile kıyaslayan Muir, İncil'deki konuların oldukça düzenli olduğunu buna karşın Kur'ân'ın karmaşık ve anlaşılmasının güç olduğunu ifade etmektedir:

Zamanımıza kadar gelen mevcut Kur'ân ne konu ne zaman açısından pek çok bölümü anlaşılabilir bir düzenleme takip eder. Muhammed'in sıralamayı bu şekilde yapmış olması inanılır gibi değildir. Şu anda elimizde olduğu gibi âyetlerin ya da sûrelerin numaralarının Muhammed tarafından

¹¹¹ A.g.e., s. 44. Burada bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Oryantalist literatürde Mekke'den Medine'ye Hicret için, İngilizcede bu ifadeyi karşılayan 'emigration' kelimesi olmasına rağmen 'kaçış' anlamına gelen 'flight' kavramının tercih edildiğini görmekteyiz. Bu tercih oryantalistlerin İslâm tarihini veya Hz. Peygamber'in hayatını nasıl algıladıklarını göstermesi bakımından anlamlı bir örnektir. Örneğin, Muir, Habeşistan'a Hicret için 'emigration' kavramını kullanırken (Bkz. Muir, *The Corân*, s. 43). Mekke'den Medine'ye Hicret için 'flight' kelimesini tercih etmiştir (Bkz. Muir, *The Corân*, s. 44).

¹¹² A.g.e., ss. 44-47.

belirlenip belirlenmediğinden şüphe duyabiliriz. Medine’de inen bir bölüm ardından daha önce Mekke’de inmiş bir bölüm gelebiliyor. Bir başka taraftan, tıpkı Muhammed’in bize bıraktığı gibi en azından sûreler aynı şekilde ve aynı sıralamadır.¹¹³

Muir, Kur’ân’ın, zaman ya da konu bütünlüğü olmaksızın düzensiz bir şekilde sıralanmış olmasını bunun sebebi olarak görmekte ve Hz. Peygamberden sonra korunan ve geçerli olan âyetlerin çok büyük ihtimalle kaybolduğunu, zarar gördüğünü ve terk edildiğini düşünmektedir.¹¹⁴ Ona göre, Kur’ân’ın metinleşme sürecinde içeriğinin değişip değişmediğinden emin olamayız. Çünkü özellikle kısa olan bazı sûreler, şiirsel anlatımlar ve kıssalar daha bütün ya da daha eksik olmaktadır.¹¹⁵

Muir’e göre şu anda mevcut Kur’ân’ın birçok kısmı ne konu ne de zaman açısından anlaşılabilir niteliktedir. Kur’ân’ın büyük bölümünde kronolojik bir sıralama bulunmamaktadır. Konularda eksiklikler ve boşluklar dikkat çekmektedir. Bölümler kabaca ve tesadüfî bir araya getirilmiş olduğundan karmaşık bir durum söz konusudur. Sûrelerin dizilişinde ise uzunlukları ölçüt olmuştur.¹¹⁶

2.2. Hartwig Hirschfeld (1854-1954)

İngiliz oryantalist Hartwig Hirschfeld, Prusya’da doğmuştur. Polonya, Berlin, Strasburg ve Paris’de Joseph Derenbourg danışmanlığında öğrenim görmüştür. 1887 yılında Yehuda HaLevi’nin (1075-1141) *al-Kuzari* isimli felsefî eserini Arapça ve İbranice yayına hazırlamış ve Almanca’ya tercüme etmiştir. Hirschfeld, 1889-1896 yılları arasında İngiltere’de Montefiore Koleji’nde (Ramsgate) Kitab-ı Mukaddes tefsiri, Sami dilleri ve felsefe profesörü olarak çalışmıştır. *Revue des Etudes Juives*¹¹⁷, *Jewish Quarterly Review*¹¹⁸ ve *Journal of the Royal Asiatic Society*¹¹⁹ dergilerinde Arap Dili ve Yahudilik alanlarında çok sayıda makale yazmıştır.¹²⁰

Hirschfeld’i diğer oryantalist denemelerden farklı kılan, kronolojisini sûre bütünlüğünde yapmamış olmasıdır. Bu anlamda Kur’ân’ın tarihlendirilmesinde belirleyici olan âyet pasajlarıdır. Hirschfeld’e göre vahiylerin muhtemel kronolojik sırası aşağıdaki şekildedir:

¹¹³ Muir, *The Life of Mahomet*, (London: Smith, Elder & Co., 1861), s. XX.

¹¹⁴ Muir, *A.g.e.*, s. XVI.

¹¹⁵ Muir, *The Corân*, ss. 38-39.

¹¹⁶ A.g.e., ss. 40-41.

¹¹⁷ *Société des Études Juives*, Paris 1880.

¹¹⁸ *Jewish Quarterly Review (JQR)*, University of Pennsylvania Press, 1889.

¹¹⁹ *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, (London, tsz.)

¹²⁰ Victor Rousseau Emanuel, “Hirschfeld, Hartwig,” *JE*, c. 6, s. 420.

Mekkî Âyetler**I. İlk İlân:** [96: 1-5]¹²¹**II. Teyid Edici Vahiylere:** [87; 68: 1-33; 112; 69: 40-52; 26: 221-228; 52: 29-49; 74: 1-30, 35-55; 73: 1-14; 76; 94; 96: 6-19; 111; 104; 79: 15-26; 53: 1-18, 24-62; 93: 1-8; 109]¹²²**III. Hitabî Vahiylere:** [81; 82; 84; 99; 80; 86; 75; 83; 88; 79: 1-14; 77; 69: 1-39; 78; 56; 52: 1-28; 70; 100; 101; 106; 107; 108; 90; 92; 91; 105; 102; 97; 98; 89; 72; 85: 1-8, 12-22; 103; 95]¹²³**IV. Öyküsel Vahiylere:** [68: 34-52; 51; 26: 1-220; 54; 37; 44; 38; 27: 1-59; 28; 15; 18; 12; 19; 43: 25-89; 21; 14; 20; 11; 34; 7: 1-27, 57-155, 186-205; 17: 1-8, 103-111; 73: 15-19; 40: 1-6, 24, 57; 29: 13-42, 10: 72-109; 23: 23-52; 46: 20-35; 5: 23-38, 109-120; 2: 200-210; 6: 74-91; 1]¹²⁴**V. Tasvirî Vahiylere:** [79: 27-46; 71; 55; 50; 45; 42; 41; 35; 32; 67; 25: 1-63; 23: 1-22, 53-118; 16: 1-115; 43: 1-24; 13; 113; 114; 10: 1-57, 58-71; 31: 1-10, 19-34; 36; 27: 60-95; 30; 39; 22: 1-13, 62-71; 40: 7-23, 58-85; 2: 158-162; 29: 43-69; 17: 87-102; 6: 92-117]¹²⁵**VI. Teşriî Vahiylere:** [6: 1-45, 46-73; 93: 9-11; 25: 64-72; 31: 11-18; 7: 28-56; 29: 1-12; 46: 1-19; 17: 9-86; 6: 152-165; 9: 129-130; 85: 9-11]¹²⁶**Medenî Âyetler**[2: 1-19, 19-37, 38-58, 59; 5: 71-88; 2: 60-97, 98-115, 116-147, 163-184, 211-223, 244-268, 269-281; 8: 1-41, 42-76; 3: 1-29, 30-75, 76-90; 47; 3: 91-113 (?), 114-137, 139-200; 57; 7: 174-185; 59; 61; 62; 16: 116-128 (?); 64; 4: 1-45, 126-129, 46-72, 73-86; 2: 148-157, 87-95; 5: 56-63; 2: 282-284; 4: 96-105, 106-125, 130-138 (?), 139, 140-145, 146-151, 152-175; 33; 2: 224-243 (?); 65; 24; 66; 63; 58; 22: 14-61, 72-78; 5: 39-44; 2: 285-286; 48: 18-28; 2: 185-196, 196-199; 60; 110; 49; 9: 23-27, 38-73; 48: 1-17; 9: 74-94, 120-128, 95-119, 1-12, 36-37, 13-22, 28-35; 7: 156-172; 5: 1-4, 5-7, 8-14, 15-17, 109-120, 18-22, 45-55, 64-70, 89-104, 105-108 (?); 6: 117-151 (?); 73: 20 (?); 74: 31-34 (?)]¹²⁷**İlave Edilmiş ve Belirsiz Olanlar**[53: 19-23; 3: 138; 33: 40; 47: 2; 48: 29; 61: 6; 5: 73 (?), 101 (?)]¹²⁸

Tasnifini temelde Mekke ve Medine olmak üzere iki döneme taksim eden Hirschfeld, Mekke döneminde nâzil olan âyetleri altı alt-dönemle tarihlendirir-

¹²¹ Hartwig Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, (London: Royal Aisatic Society, 1902), s. 143.

¹²² A.g.e., s. 143.

¹²³ A.g.y.

¹²⁴ A.g.e., s. 144.

¹²⁵ A.g.y.

¹²⁶ A.g.y.

¹²⁷ Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, ss. 144-145.

¹²⁸ A.g.e., s. 145.

mektedir. Hirschfeld'in kronolojik sıralamasında 112 adet Mekki sûre veya âyet grubu bulunmaktadır. Mekke dönemi ilk ilan, teyid edici vahiyler, hitabî vahiyler, öyküsel vahiyler, tasvirî vahiyler ve teşriî vahiyler şeklinde altı dönemden oluşmaktadır. Kronolojik sıralamada 96 'Alağ sûresi 1-5. âyetlerini diğer dönemlerden ayrı tutularak ilk nâzil olan âyet grubu olarak verilmektedir. İslâm geleceğinden farklı olarak 76 İnsan, 99 Zilzâl, 98 Beyyine, 5 Mâide (23-38, 109-120), 2 Bakara (200-210), 55 Raḥman, 13 Ra'd, 22 Hacc (1-13, 62-71) ve 9 Tevbe (129-130) Mekki; 7 A'râf (174-185, 156-172), 16 Naḥl (116-128), 6 En'âm (117-151), 73 Muzemmil (20) ve 74 Mudessir (31-34) Medenî vahiyler olarak kabul edilmiştir. Diğer oryantalist denemelerde gördüğümüz 76 İnsan, 99 Zilzâl, 55 Raḥman ve 13 Ra'd sûreleri aynı şekilde Hirschfeld'in sıralamasında da Mekke döneminde. Diğer taraftan oryantalistler arasında Mekki olarak genel kabul gören 73 Muzemmil ve 74 Mudessir sûrelerinin bazı âyetlerini Medine dönemiyle tarihlendirmiştir. Hirschfeld önceki denemelerden farklı olarak bazı âyetleri sonradan ilave edilmiş olarak veya zamanının belirsiz olduğunu kabul etmektedir.

Kur'ân'ı bütün ilimlerin kaynağı olarak görmenin şaşırtıcı olmadığını¹²⁹ ifade eden Hirschfeld'e göre Mekki ve Medenî vahiylerin az da olsa ortak özellikleri bulunmaktadır. Buna göre her iki döneme ait sûreler benzer ifade ve kelime seçimi, üslubu, aynı müteceviz tarzı, dinî akideleri ve ahlakî öğretileri ihtiva etmektedir. Hirschfeld bu görüşünü daha ileri bir noktaya taşıyarak eğer eleştirel bir amaç yoksa Mekki ve Medenî vahiyler arasında ayırım yapmanın imkansız olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu iki dönem arasındaki temel ayırım, Mekki vahiylerden farklı olarak Medenî âyetler hukukî ve idarî kanunlar arasındaki bağı gözler önüne sermektedir.¹³⁰ Diğer taraftan Hirschfeld, Kur'ân ve Hadisler arasında üslup bakımından bir fark olmadığını düşünmekte ve bu sebeple Hz. Peygamber'in bazı sözlerinin Kur'ân'da yer alması olduğunu ifade etmektedir.¹³¹

2.3. Richard Bell (1876-1952)

Richard Bell, Arapça uzmanı İskoçyalı oryantalisttir. Edinburgh Üniversitesi'nde edebiyat ve ilâhiyat okuyarak başladığı yüksek öğrenimini Almanya'da tamamlamıştır. Daha sonra Edinburgh Üniversitesi'nde İbranic Kursüsü asistanlığına tayin edilmiş ve aynı zamanda Arapça dersleri vermiştir. Üniversitedeki görevini bırakarak bir taşra kasabasında papazlık görevine başlamıştır. 1921 yılında tekrar Edinburgh Üniversitesi'ne dönerek Arapça

¹²⁹ A.g.e., s. 9.

¹³⁰ A.g.e., s. 102.

¹³¹ A.g.e., ss. 132-133.

dersleri vermeye devam etmiştir.¹³² 1937-1939 yılları arasında Kur'ân tercümesini yayınlamıştır. 1953 yılında *Introduction to the Qur'an* isimli çalışmasını neşretmiştir. Bu çalışması 1970 yılında W. Montgomery Watt tarafından gözden geçirilerek yeniden basılmıştır. Bell'in çalışmaları, Batı'daki yapılan Kur'ân çalışmaları üzerine etkili olmuştur.¹³³

Bell, Nöldeke'nin kronolojisini kendi çalışmalarına başlangıç noktası olarak almış, sûrelerin Nöldeke'nin gösterdiğinden daha karmaşık olduğunu fark edince kendi kronolojisini geliştirmiştir. Böylece âyet ve sûrelerin tertibi konusunda Batılı yaklaşımlar içerisinde en detaylı ve en radikal yaklaşımı Richard Bell ortaya koymuştur.¹³⁴

Bell, Nöldeke ile 24 sûrenin Medenî dönemde sınıflandırılması konusunda aynı fikirdedir. Kur'ân'ı tarihlendirme girişiminde, Hz. Peygamber'in hayatının kronolojik çerçevesini İbn Hişâm'ın biyografisinde verdiği şekilde kabul etmiştir. Bell, 622-632 kadar geçen Medine dönemi kronolojisinin, özellikle Bedir ve Uğud savaşları veya Mekke'nin fethi gibi olaylarla daha kesin olarak tarihlendirilebileceğini ancak önceki dönemlerle ilgili tarihlerin daha az ve belirsiz olduğunu düşünmektedir.¹³⁵

Bell'in tarihlendirmesinin temelinde iki ana prensip bulunmaktadır:

1. Vahyin normal birimi kısa pasajlardır.
2. Kur'ân metni Muhammed tarafından revize edilmiştir.¹³⁶

Bu prensipler temel olmak üzere Bell, bizzat Hz. Peygamber tarafından oluşturulduğunu düşündüğü Kur'ân'ın kompozisyonunu üç döneme ayırmaktadır:

İşaret (Sign) Dönemi: Allah'a ibadet etmeyi teşvik eden erken dönem âyetler.¹³⁷

Kur'ân (the Qur'an) Dönemi: Hz. Peygamberin daha sonraki Mekke dönemi ve Medine'deki ilk iki yılını içermektedir. Bu dönemde Muhammed Arapça bir Kur'ân üretmektedir.¹³⁸

Kitap (Book) Dönemi: Hicrî 2. yıldan Muhammed'in yazılı metin formülasyonunu oluşturma sürecini kapsamaktadır.¹³⁹

Orijinal vahiy birimlerinin kısa ve parça parça olduğunu ve Hz. Peygamber'in bunları sûreler halinde bir araya getirdiğini iddia eden Bell için hicrî

¹³² M. Manazır Ahsan, "Bell, Richard," *DİA*, c. 5, ss. 423-424.

¹³³ Andrew Rippin, "Reading the Qur'an with Richard Bell," *JAOs*, 112:4 (1992), s. 639.

¹³⁴ W. Montgomery Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an*, (Edinburgh, 1970), s.114; Neal Robinson, *Discovering the Qur'an*, s. 83.

¹³⁵ Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an*, s. 114.

¹³⁶ Watt, "The Dating of the Qur'an: a Review of Richard Bell's Theories." *Early Islam: Collected Articles*, (Edinburg: Edinburgh University Press, 1990), s. 24.

¹³⁷ Richard Bell, *The Qur'an: Translated, with a Critical Re-arrangement of the Surahs*, 2 cilt, (Edinburgh: T. & T. Clark, 1937-1939), s. VII.

¹³⁸ A.g.y.

¹³⁹ A.g.y.

ikinci yılda gerçekleşen Bedir savaşı Kur'ân'ın kutsal bir kitap olarak oluşmasında kilit olaydır. Bu dönem Bedir savaşından sonra, Hz. Peygamber'in Yahudilerle ilişkilerinin bozulmasıyla başlayıp hiçbir zaman son bulmayan bir süreçtir. Bell'e göre Hicret sûrelerin dönemlerini belirlemek için uygun bir ayırıcı hat değildir.¹⁴⁰

Bir başka muasır oryantalist Tilman Nagel "Tarihî Araştırma Konusu Olarak Kur'ân" isimli çalışmasında, Bell'in vahiylerin kronolojilerini çıkarmada muhtevaya ağırlık vermiş olması bakımından Hz. Peygamber'in düşünce dünyasını Batı'daki Kur'ân araştırmalarının öncelikli konusu haline getirmiş olduğunu ifade etmektedir.¹⁴¹ Ancak bununla birlikte Nagel, Bell'in tarihlendirme yaklaşımını eleştirmektedir:

Kur'ân çevirisinde örneğin Allah'ın tabiattaki tasarrufunun yad edildiği bütün âyet gruplarını Muhammed'in Peygamberliğinin başlangıcına göndermesi gibi, sık sık çok ileri gitmiştir. Oysa Kur'ân'ın –yaratıcı Allah ve lütettiği nimetler, inkarcı toplulukların inkarı gibi– büyük konularının, yeni bir konu ön plana çıktığında önceki konunun tamamen ortadan kalkması tarzında birbirlerinin yerini aldığını düşünmek oldukça zordur. Ne var ki Bell, tam da böyle bir varsayımın hareket ettiğinden, muahhar sûreleri, çoğu erken dönemlere atfedilmesi gereken birçok parçaya ayırıyordu. Böylece Bell'in teorisi, esasen açıklığa kavuşturmayı hedeflediği Kur'ân'ın bütünsüzlüğünün büyük bir bölümünü kendisi üretmiş oluyordu. Gerçekte ise vahyin konu zenginliği, zaman içerisinde öyle bir gelişim göstermiştir ki, eski konular hiçbir zaman tamamen sönmemiştir. Bu yüzden, Bell'in çalışmalarında, bütün büyük katkılarına rağmen biraz keyfilik vardır ve kendisine –en azından kısmen– bir kısır döngü içerisinde hareket ettiği şeklinde bir eleştiri yöneltilebilir.¹⁴²

Bell, Kur'ân tercümesinde sûreleri kronolojik olarak değil, mushaf tertibine uygun olarak sıralamış; her sûrenin veya âyet gruplarının başında Mekki veya Medeni olduğu hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgiler kullanılarak tarafımızdan bir sıralama oluşturulmuştur. Richard Bell'in tertibi, Batılı yaklaşımlar içerisinde Kur'ân'ı kronolojik sırasına göre düzenleyen son teşebüs olarak sayılabilir. Buna göre Bell'in tertibi aşağıdaki şekildedir:¹⁴³

Mekki Âyetler

51: 1-6; 53: 1-18; 69; 73: 1-19; 74: 1-30, 35-40, 50-55; 80: 1-32; 84: 1-12, 16-19; 86: 1-14; 90: 1-11, 17-20; 92; 93; 94; 95; 96; 103: 1-2; 4: 84 (ve-

¹⁴⁰ Gerhard Böwering, "Recent Research on the Construction of the Qur'ân," *The Qur'ân in its Historical Context*, Gabriel Said Reynolds (ed.), (Abingdon, Oxon Routledge, 2008 içinde), ss. 72-73.

¹⁴¹ Tilman Nagel, "Tarihî Araştırma Konusu Olarak Kur'ân," terc. Ali Dere, *İslâmî Araştırmalar*, 9:1-4 (1996). "Kur'ân'ın Anlaşılmasında Yöntem Sorunu" *Kur'ân Özel Sayısı*, Ömer Özsoy (ed.), (1996), s. 56.

¹⁴² Tilman Nagel, a.g.m., s. 56.

¹⁴³ Bell, *The Qur'ân*, I, ss. 1-336; II, ss. 353-687.

ya); 6: 1-11, 12a-13-14a (?), 17, 18, 19-28, 35-38, 40-49, 56-66, 72-73, 74 (?), 80-82 (?), 84-90, 95-107, 108, 134-135, 137-141, 142-145, 155 (veya erken Medenî); 7: 5-8 (?), 9-33, 36-34-35-37 (?), 50-51, 52, 53-54, 55-56, 179 (?), 186-187, 198-201 (?), 202-203 (erken Medenî), 204-205; 9: 71 (?); 10: 7-11 (?), 12-15, 16-18, 19-20, 21 (?), 22 (?), 23-25 (?), 32-37, 38-46, 47-48, 49-58, 59-61, 62-66-63-64-65, 67-68, 69-71, 94, 101-103-102 (Medenî?); 11: 10-14, 15-17, 20-26b-21a-22a-21b-22b-26a, 27-35, 37-36, 38-42, 43-51, 52-63, 64-71, 85-98; 12: 3-1-2vd; 13: 7, 9-12, 13-16, 17, 18, 19-22-24-20-21-25, 26 (?), 27-28, 33-34, 35-37-39-41-42; 15: 16-24, 26-27, 78-79; 16: 13-9, 10-16, 20-22, 17-19, 50-52 (?), 53-57 (?), 58-62, 67-71, 63-66, 76-89, 72-83, 92-99; 17: 1, 9-16, 23-42, 47-52-53-54-48-49-50-51 (?), 58-60-59, 61-62, 63-65, 67-68-66 (erken Medenî), 69-74; 18: 9-11 (?), 45-47 (?), 48-49 (?), 50-51 (?), 59-81 (?), 99-101 (?), 102 (?), 107-108 (?); 19: 65-66 (erken Medenî), 74-79 (?), 80-83 (?), 84-90, 91-98 (?); 20: 128-132; 21: 26-30, 34-36, 37-38-39-42-40-41, 43-44 (?), 46-4 (?); 22: 43 (?); 23: 12-16, 17-22, 80-82; 25: 32, 47-54, 55-61, 62-63 (?); 26: 192-197; 210-220; 27: 7-14, 73-77, 89-92, 93-95; 28: 57, 62-64 (veya erken Medenî), 65-67 (?), 71-73 (?); 29: 18-20 (?), 54-55-53 (?), 61-63-65 (veya erken Medenî), 66-67; 30: 5-7 (?), 10-15, 32-34, 39-41, 47-50, 53; 31: 5-6, 9-10, 11-12, 27-31, 32-34 (?); 32: 9-14, 26 (?), 27 (?), 28-30 (?); 34: 10-13, 14-18; 35: 19-21; 36; 37; 38; 39: 24 (veya erken Medenî); 40: 1-6, 15-23, 59-70 (?), 71-76 (?), 77-85 (?); 41; 42: 50-53; 43: 2-4, 15-17, 18-29 (?), 81-89 (?); 44; 45: 2-4 (?), 10 (?), 11-12 (?), 19 (?); 46: 20-27; 51: 7-9 (?), 56-58; 52; 54; 55; 56: 1-9, 26-33, 40-45, 46-56, 57-73; 67: 5-12; 68: 1-9, 17-43, 44-45, 46-52; 70; 71: 5-19; 27-29 (?); 72; 75: 1-19, 31-40; 76: 1-22, 23-26 (?), 29-31; 77: 1-13; 78: 6-16, 17-41; 79: 1-14; 80: 33-42; 81; 82; 83: 1-5, 7, 8-9, 18, 19-21; 87; 88; 89; 91; 97; 99; 100; 101; 104; 105; 106; 109; 113; 114; 2: 21-22 (veya); 7: 57-62, 63-70, 71-77, 78-82, 83-91, 99-100, 189-192 (veya erken Medenî), 193-197; 13: 8, 29-32, 36-38-40-43(?); 14: 48-51 (erken Medenî); 15: 6-15, 25, 28-48, 49-50, 51-77, 80-84, 85-86 (erken Medenî), 87-93, 94-99; 17: 55-57 (veya erken Medenî); 19: 67-73; 20: 133-135 (?); 21: 1-10, 19-20, 21-25, 31-33, 52-73 (?), 74-75 (?), 77-77 (?), 78-82 (?), 83-84 (?), 85-86 (?), 87-88 (?), 89-90 (?), 91-94 (?), 104-106; 23: 114-117a (erken Medenî); 25: 1-4 (veya erken Medenî), 8-9-11-10, 1-17 (?), 22, 23-26, 27-28, 29-31, 34-36-35 (?), 37-42, 43-44 (veya erken Medenî), 45-46, 64-77 (veya erken Medenî); 30: 54-57; 32: 15-22 (veya erken Medenî); 34: 30-32 (veya erken Medenî), 33-37 (veya erken Medenî), 42-45 (veya erken Medenî), 50-54; 43: 45-56, 60-62 (veya erken Medenî); 45: 23-25 (veya erken Medenî), 26-36 (veya erken Medenî); 46: 9-13 (veya erken Medenî), 18-19, 32-35 (veya erken Medenî); 50; 51: 10-14 (?), 15-19, 20-23, 47-51; 53: 19-26, 34-56 (?), 27, 57-58; 75: 20-30 (veya erken Medenî); 77: 14-

50 (veya erken Medenî); 79: 15-26, 27-33, 42-46; 86: 15-17; 103: 3 (veya erken Medenî).

Medenî Âyetler

1; 2; 3; 4; 5; 6: 12b, 14b, 15, 16 (?), 33-34, 39, 50-55, 67-71 (?), 75-79, 83, 91 (?), 92-94, 109-113, 114a, 115-120, 114b, 119, 122, 121, 123-124, 126-127, 125, 128 (?), 129, 130, 131, 136, 132-133, 146-148, 149-151, 152-153, 154, 156-159, 160-165; 7: 1-4, 38-40b-41a-39-40a, 41b-42a-44-42b-45-46-47-43-48-49, 92-94 (?), 95-98 (?), 101-133, 134-155, 157-158-156, 159-160a, 160b-163a-163c-163b-166a-163d-164-165-166b-167-168, 171-172-173-169-170 (?), 177 (?), 178 (?), 174, 175, 176, 180 (?), 181-185; 8; 9; 10: 1-6, 29-31, 72-74, 75, 76-93, 95-100, 104-108-105-106-107 (?); 11: 1-4, 5-9 (?), 18-19, 72-84, 99-101 (?), 102-104, 105-111, 112-120, 121-123 (?); 13: 1-6; 14; 15: 1-5; 16: 1-2, 23-26, 27-30-31-24-28-29-32-35-33-34-36, 37-39, 40-42, 45-46, 43-44, 47-49, 90-91, 100-102 (geç Mekkî), 103, 104, 105 (geç Mekkî), 106, 107, 108-110, 113-114, 115-118, 127-128b, 111-112, 119-120, 121-124, 125-126-128a; 17: 2-8, 19-22 (?), 17-18-22, 43 (erken Medenî?), 44-46, 75-79 (?), 80-83(?), 84-86 (?), 87-89 (?), 90-95(?), 96-101 (?), 102 (?); 18: 1-8, 12-20a, 20b-25, 26-30, 31-42, 43-44-52-53-55-57-58, 82-97, 103-106, 109(?), 110(?); 19: 1-15, 16-37, 38-41, 42-51, 52-58, 59-64; 20: 1-127; 21: 11-18, 45 (?), 49-51, 95-103, 107-112; 22; 23: 1-11, 23-31, 32-43, 44-50 (?), 51-79, 83-85, 86-91 (?), 92-94, 95-100, 101-102, 103-113, 117b-118; 24; 25: 5-7, 18-21, 33; 26; 27; 28; 29; 30: 1-4, 8-9, 16-26, 27-31, 35-36, 37, 42-44, 45, 46, 51-52, 58-60; 31: 1-8, 13-14, 15-18, 19-20, 21-26; 32: 1-8, 23-25; 33; 34: 1-9, 19-20, 21-22 (?), 23-29, 38, 39-41 (?); 35: 1-18, 22-24, 25-29, 30-35, 36-39, 40-45; 36: 46-47, 53-54; 37: 48-59, 100-107; 39; 40: 7-14, 24-58; 41: 18-22 (?), 25-28, 52 (?), 53-54 (?); 42; 43: 5-14, 30-44, 57-66, 67-78, 79-80; 45: 1, 5-9, 13-14, 15-18, 20-21, 22; 46: 1-8, 14-17, 28-32; 47; 48; 49; 51: 24-37, 38-46, 52-55, 59-60; 53: 28-32 (?), 33; 56: 10-23, 34-39, 74-96; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67: 1-4, 13-17, 20-21; 68: 10-16; 71: 1-4, 20-26; 73: 20; 74: 31-34, 41-49; 76: 27-28 (?); 78: 1-5; 79: 34-41 (?); 83: 6, 10-14, 15-17, 22-27, 28-36; 84: 13-15; 85; 90: 12-16; 98; 102; 107; 108; 110; 111; 112.

Tarihleri Belirsiz Olanlar

2: 184, 185, 190, 191; 4: 52; 5: 3b; 6: 22, 23, 24; 9: 65-69; 21: 48; 33: 69-71, 72-73; 34: 46-48; 61: 9-10; 67: 10-12, 18-19, 22, 23-30; 84: 20-25.

Bell, Kur'an'ın kısa pasajlar halinde vahyedildiğini ve bu pasajların Hz. Peygamber'in kendisi veya ashâbı tarafından toplandığına ilişkin Müslüman geleneğinin sahip olduğu yaygın görüşü kabul etmektedir. Diğer taraftan Bell'in temel ilgisi Kur'an'ın üslubunda yer alan uygunsuzlukların birbirinden bağımsız pasajların bir araya getirilmesinden kaynaklandığını vurgula-

maktır. Bu görüşünü daha ileri taşıyarak Bell, vahiylerin toplanması sürecinde Hz. Peygamber'in daha sonra nâzil olan âyetlere göre bir düzenleme yaptığını iddia etmektedir.¹⁴⁴ Bell'in İslam geleneğinden farklı olarak Medenî dönemde tarihlendirdiği âyet grubu ve sûre sayısı diğer Batılı yaklaşımlara kıyasla daha fazladır.

Bell, âyetlerin kronolojilerini belirlemede rehber olabilecek bazı düşünceler de önermektedir. Örneğin âyetlerin anlatım biçimleri, kelime ve ibarelerin kullanımı öğretilerinde yeni bir vurgunun ortaya konulmasına işaret edebilir.¹⁴⁵ Aynı şekilde tarih göstergesi olabilecek kelimelerde pasajların dönemlerine dair bilgiler verebilir. Örneğin savaşı tavsiye eden bütün âyetler Medenî; 'kuffâr' kelimesi ise sadece Mekke dönemine ait bir kullanımdır.¹⁴⁶

Âyet gruplarının dönemine ilişkin üç defa 'veya geç Medenî'; otuz defa 'veya erken Medenî', yüz bir farklı yerde soru işareti (?) kullanması ve bağlantılarının şüpheli veya muhtemel olduğu âyet gruplarını göstermesi¹⁴⁷ Bell'in kronolojisine ilişkin tesbit ettiğimiz önemli tenkit noktalarıdır. Bununla birlikte bazı sûrelerin başında işaret, Kur'ân veya kitab dönemine ait olduğunu yazdığı halde bazılarında göstermemiştir.

Kur'ân tercümesinde Mushaf tertibini esas alan Bell, sûreleri belirlediği tarihlendirmelere göre sıralamamıştır. Bell'in sûrelerin "yeni ve eleştirel düzenlemesi" olarak nitelediği ve iddia ettiği eserini âyet gruplarının tarihlerine göre düzenlememesi ve 1 Fâtiha'dan 114 Nâs'a kadar Kur'ân tertibini takip etmesi bakımından çok orijinal ve özgün bir çalışma olmadığı söylenebilir. Âyetleri parçalayarak veya birbirlerinden ayırarak yerlerini değiştirmesi tercümesini anlaşılabilir ve kullanılmaz bir hale getirmiştir. Âyet gruplarının arasına yerleştirdiği çizgilerin takibi ise çok kolay ve anlaşılır olmamaktadır. Özellikle *Bell's Introduction to the Qur'ân* isimli çalışmada Watt, Kur'ân kronolojisini müstakil bir başlıkta¹⁴⁸ ele almasına ve kitabın sonunda Muir, Nöldeke, Hubert Grimme (1864-1942) ve Mısır nüshasına göre karşılaştırmalı olarak sûrelerin kronolojik sıralamasına¹⁴⁹ yer vermesine rağmen ne müstakil bölüm içerisinde ne de tabloda Bell'in sıralamasına yer vermemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bugüne kadar Bell'in sistematik bir şekilde kronolojisini gösteren bir listenin oryantalist literatürde olmaması bu konudaki kanaatimizi doğrular mahiyettedir.

¹⁴⁴ Watt, *Hız. Muhammed'in Mekkesi*, terc. Mehmet Akif Ersin. (Ankara: Bilgi Vakfı Yay., 1995), s. 16.

¹⁴⁵ Watt, *Bell's Introduction to the Qur'ân*, s. 115.

¹⁴⁶ A.g.e., s. 120.

¹⁴⁷ Örneğin bkz. Bell, *The Qur'ân*, I, s. 30, 51, 380; II, s. 479, 497, 521, 554.

¹⁴⁸ Bkz. Watt, "The Chronology of the Qur'ân," *Bell's Introduction to the Qur'ân*, ss. 108-120.

¹⁴⁹ Bkz. Watt, "Table of suras with chronology," *Bell's Introduction to the Qur'ân*, ss. 205-212.

2.4. William Montgomery Watt (1909-2006)

Watt, Batı'da İslâm üzerine çalışan isimler arasında en tanınmış İskoçyalı oryantalisttir. Edinburgh Üniversitesi ve Almanya'da Jena Üniversitesi'nde öğrenim görmüştür. 1934 yılında Edinburgh Üniversitesi'nde Arapça ve İslâmî ilimler alanında dersler vermeye başlamıştır. Üniversitedeki görevinin yanı sıra papazlık görevinde de bulunmuştur.¹⁵⁰ İslâm ve Hıristiyanlık temel çalışma alanları olan Watt'ın bu konularda birçok eseri bulunmaktadır. *Muhammad at Mecca*¹⁵¹ ve *Muhammad at Madina*¹⁵² İslâm çalışmaları arasında klasik eserler olarak kabul edilmiştir.

Watt, Kur'ân tercümesinde sûreleri kronolojik olarak değil, mushaf tertibine uygun olarak sıralamıştır. Her sûrenin başında Mekkî veya Medenî olduğu hakkında verdiği bilgiler kullanılarak tarafımızdan bir tasnif oluşturulmuştur. Bu sıralamada esas olan sûrenin Mekkî veya Medenî olmasıdır. Sûrenin bulunduğu sıra, onun bulunduğu dönem içerisindeki kronolojik sırasını göstermemektedir. Buna göre Watt'ın sûrelerin Mekkî veya Medenî olmalarına göre tasnifi aşağıdaki şekildedir:

Mekkî Dönem

[1, 52, 53, 56, 69, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 103, 106, 36, 37, 38, 43, 44, 50, 51, 54, 71, 83, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 25, 26, 27, 30, 35, 39, 40, 42, 45, 46, 67, 16 (bir kısmı), 18, 20, 21, 23, 28, 29 (kısmen), 31, 32, 41, 55, 68, 70, 72, 76, 80, 81, 100, 101, 102, 104, 105, 107: 1-3, 108, 109, 111, 112, 113, 114]¹⁵³

Medenî Dönem

[2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 16 (bir kısmı), 22, 24, 29, (kısmen), 33, 34, 47, 48, 49, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 98, 107: 4-7, 110]¹⁵⁴

Watt'ın, hazırladığı İngilizce Kur'ân tercümesinde öncelikle amacı sûrelerin kronolojik sırasını belirlemek olmasa da sûrelerin Mekkî-Medenî olduklarını belirlemiştir. Her iki dönem sûreleri için erken, orta ve geç dönem şeklinde daha ayrıntılı tayinlerde de bulunmuştur. Ancak bu belirlemeleri her sûre için geçerli değildir. Örneğin 29 sûreyi erken, 10 sûreyi orta, 20 sûreyi geç dönem Mekkî şeklinde tarihlendirmiş; ancak geri kalan 29 sûrenin sadece Mekkî olduğunu belirtmiştir. Tercümesinde Mushaf tertibini takip

¹⁵⁰ Bilal Gökür, *Western Attitudes to the Origins of the Qur'an*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, Manchester 2002, ss. 82-84.

¹⁵¹ Oxford 1953.

¹⁵² Oxford 1956.

¹⁵³ Watt, *Companion to the Qur'an*, Oxford 1994, ss. 13-334.

¹⁵⁴ A.g.e., ss. 13-334.

eden Watt, sûrelerin başlarında daha çok sûrelerin Mekkî ya da Medenî olmalarına dair bilgiler vermekle birlikte bazı sûre ve âyet pasajlarının nüzüllerini daha net olarak tarihlendirmiştir.¹⁵⁵ Bununla birlikte 107 Mâ'ûn ve 108 Kevşer sûrelerinin tarihlerinin belirsiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶

Watt, İslâm geleneğinde Medenî olarak kabul edilen 99 Zilzâl, 55 Raḥmân, 76 İnsân, 13 Ra'd, 6 En'âm ve 107 Mâ'ûn (4-7) sûrelerini Mekkî olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde İslâm geleneğinde Mekkî sayılan 16 Nahl ve 29 'Ankebût sûrelerinin de bir kısmını Medenî olarak vermiştir.

Watt, tarihlendirmede Müslümanların tercihlerine de yer vermiştir.¹⁵⁷ İslâm geleneğindeki tercihlerle Avrupalı alimleri kıyaslamıştır.¹⁵⁸ Âyetlere ilişkin tarih bilgisi için İbn Hişâm'ın eserine müracaat etmiştir.¹⁵⁹

Watt'ın sûrelerin nâzil olduğu dönemlere ilişkin verdiği bilgilerde göz ardı edilmemesi gereken bazı konular bulunmaktadır. Bunlardan ilki birçok yerde "bazı âyetleri" veya "birkaç âyeti" Mekkî'dir veya Medenî'dir şeklinde ifadelerin yer almasıdır. Örneğin 10 Yûnus sûresinin geç Mekkî ama birkaç âyetinin Medenî olduğunu söylerken bu âyetlerin hangileri olduğunu belirtmemiştir.¹⁶⁰ 53 Necm sûresinin de en az bir âyetinin Medenî olduğunu ancak bu âyetin hangisi olduğunu vermemiştir.¹⁶¹ Watt'ın bu ifadeleri ve değerlendirmeleri bir belirsizlik oluşturmakta ve bu eksiklik ise bizim için bir tenkit hususu olmaktadır.

Bir diğer husus sûrelerin dönemlerini tayin ederken birçok kez 'muhtemelen',¹⁶² 'veya',¹⁶³ ve 'bir kısmı',¹⁶⁴ ifadelerinin kullanılmış olmasıdır. Benzer şekilde bu ifadeler de Watt'ın değerlendirmelerini zayıflatmaktadır.

C. Sonuç

Oryantalistler 19. yüzyılın ortasından itibaren Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in hayatı ve peygamberliğiyle ilişkilendirerek sûrelerin ve âyet gruplarının kronolojik sırasını belirlemek için çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarını İslâm geleneğinde yer alan ve genel kabul gören tasniflerle uyumlarına göre iki kategoriye ayırabiliriz:

Birinci kategori genel olarak İslâm geleneğiyle uyumlu tertiplere sahiptir. Bu kategori içerisinde yer alan Theodor Nöldeke (1836-1930), John Medows

¹⁵⁵ Watt, *Companion to the Qur'ân*, s. 188.

¹⁵⁶ A.g.e., ss. 327-328.

¹⁵⁷ A.g.e., s. 158, 281, 315, 324, 325, 327, 328, 332.

¹⁵⁸ A.g.e., s. 80.

¹⁵⁹ A.g.e., s. 12.

¹⁶⁰ A.g.e., s. 111. Diğer örnekler için bkz. a.g.e., s. 115, 134, 153, 170, 226, 228.

¹⁶¹ A.g.e., s. 244.

¹⁶² A.g.e., s. 119, 127, 146, 167, 174, 210, 240, 254, 287, 291, 299, 302, 313.

¹⁶³ A.g.e., s. 124, 142, 218, 238.

¹⁶⁴ A.g.e., s. 130, 181.

Rodwell (1808-1900) ve Régis Blachère'in (1900-1973) tertipleri temelde Gustav Weil'in (1808-1889) tertibine dayanmaktadır. Weil, Nöldeke'ye; Nöldeke de Rodwell ve Blachère'e kaynaklık etmiştir. Bu kategori temelde Mekkî-Medenî ayırımına dayanmakta ve Mekkî sûreleri alt-dönemlere ayırmaktadır. Dolayısıyla bu kategori için bir tane tertip olduğunu söyleyebiliriz. Bu kategoride süre bütünlüğü esas alınarak sadece sûreler arası bir kronoloji yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci kategoride yer alan oryantalistler İslâm geleneğinden farklı tasnifler önermişlerdir. John William Muir (1879-1931), Hartwig Hirschfeld (1854-1954), Richard Bell (1876-1952) ve William Montgomery Watt (1909-2006) eleştirel yöntemle ve ayrıntılı şekilde Kur'ân pasajlarını ele alarak birer tertip düzenlemişlerdir. Bu kategoride, birinci kategoriden farklı olarak sûreler arası bir kronoloji yerine âyetlerin bütünlüğü esas alınarak oluşturulan kronoloji denemeleri yer almaktadır. Muir'in tertibi haricinde birinci kategoriyle benzer olarak temelde Mekkî-Medenî ayırımını görmekteyiz.

İslâm geleneğinde genel olarak sûreler Mekkî ve Medenî olarak iki kısma ayrılmışken oryantalist çalışmalar Mekke dönemini üç veya daha fazla alt-döneme ayırmışlardır. Medine dönemi ise son dönem olarak tertiplerde yer almakta ve sûreler alt-dönemlere ayrılmadan sıralanmaktadır. Bu bakımdan Batılı çalışmalar Mekkî dönemde nâzil olan âyetleri üslup ve konu özellikleri bakımından daha çeşitli bulmakta ve bu değişikliğe göre alt-dönemler belirlemektedir. Ancak onlara göre Medenî dönemde nâzil olan sûrelerin dilsel yapısı ise bu alt-tasnifleri gerektirmemektedir. Oryantalistler için âyetlerin uzunluk kısıklıkları, edebî özellikleri ve konuları kronoloji için ölçüt olmuştur.

Batılı araştırmacılar [özellikle ikinci kategoride yer alanlar] eleştirel ve şüpheli olsalar da İslâm geleneğinin aslı kaynaklarına müracaat etmişler ve kronolojilerinde de temel olarak Mekke ve Medine dönemine dayanmışlardır.

Hz. Osman (36/656) tertibine göre Medenî kabul edilen 99 Zilzâl, 55 Raḥmân, 76 İnsân ve 13 Ra'd sûrelerinin Mekkî olduklarına dair oryantalistler içinde bir ittifak söz konusudur. Aynı şekilde bütün tertiplerde ilk nâzil olan süre 96 'Alaḫ'tır. Muir hariç tüm tertipler 2 Bakara sûresini ilk Medenî süre olarak göstermektedir. Oryantalist gelenek bu sûrelere ilişkin sıralamada kolektif olarak hareket etmişlerdir.

Oryantalistlerin Kur'ân kronolojisine ilişkin ulaştıkları bilgiler ve görüşleri ya telif ettikleri Kur'ân tercümelerinde (Rodwell, Blachère, Bell, Watt) veya müstakil kitap çalışmalarında (Weil, Nöldeke, Muir, Hirschfeld) yer almaktadır.

Her iki kategori genel olarak değerlendirildiğinde 19. ve 20. yüzyıl Batılı araştırmacıların Kur'ân kronolojisi konusunda kesin neticelere ulaşamadıkları gözlenmektedir. Bu durumun başlıca sebebinin oryantalistlerin kolektif

şekilde hareket ederek kendilerinden önceki müellifleri takip etmeleri olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla birinci kategorinin İslâm geleneğiyle uyumlu çalışmalar ortaya koymasından; ikinci kategoride yer alan çalışmaların yönetsel yaklaşım ilkeleri olmadığından âyetlerin tarihlendirilmesi konusunda oryantalist literatürün katkısının çok fazla olmayacağı kanaatini edindiğimizi ifade etmek isteriz.

KAYNAKÇA

- Ahsan, M. Manazır, "Bell, Richard," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, ss. 423-424.
- Albayrak, İsmail, "Kur'ân-ı Kerim Âyetlerinin Tertibi Hakkındaki Oryantalist Söyleme Genel Bir Bakış," *Marife*, 2:3 (2002), ss. 155-164.
- Andrew Rippin, "Western Scholarship and the Qur'ân," *The Blackwell Companion to the Qur'ân*, Andrew Rippin (ed.), Madlen: Blackwell Publishing, 2006 içinde, ss. 235-251.
- Bell, Richard, *The Qur'ân: Translated, with a Critical Re-arrangement of the Surahs*, 2 cilt, Edinburgh: T. & T. Clark, 1937-1939.
- Blachère, Régis, *Le Coran I*, Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1949.
- , *Le Coran II*, Paris: Librairie Orientale et Americaine, 1950.
- Böwering, Gerhard, "Recent Research on the Construction of the Qur'ân," *The Qur'ân in its Historical Context*, Gabriel Said Reynolds (ed.), Abingdon, Oxon: Routledge, 2008, ss. 70-87.
- Crone, P.; M. Cook, *Hagarism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Davutoğlu, Ahmet, "Batıdaki İslâm Çalışmaları Üzerine," *Marife*, 2:3 (2002), ss. 39-52.
- Donner, Fred M., "The Historical Context," *The Cambridge Companion to the Qur'ân*, J. D. McAuliffe (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 2006 içinde, ss. 23-39.
- , *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, Princeton, New Jersey: The Darwin Press, 1998.
- Emanuel, Victor Rousseau, "Hirschfeld, Hartwig," *The Jewish Encyclopedia*, c. 6, s. 420.
- Er-Rabdâvî, Mahmûd, "Tarih Boyunca Kur'ân Tercümelerinin Amaçları ve Çeşitleri," terc. Zafer Kızılkılıç, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8:3 (2008), ss. 279-290.
- Gökkır, Bilal, *Western Attitudes to the Origins of the Qur'an*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, Manchester 2002.
- Görgün, Hilal, "Nöldeke, Theodor," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 33, ss. 217-218.
- Gözeler, Esra, *Kur'ân Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım (1 Rebî'u'l-evvel-4 Rebî'u'l-evvel Arası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Halliday, Fred, "Orientalism and Its Critics," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20:2 (1993), ss. 145-163.
- Herbert Berg, "Context: Muḥammad," *The Blackwell Companion to the Qur'ân*, Andrew Rippin (ed.), Madlen: Blackwell Publishing, 2006 içinde, ss. 187-204.
- Hirschfeld, Hartwig, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, London: Royal Asiatic Society, 1902.
- Humphreys, R. Stephen, *Islamic History: A Framework for Inquiry*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991.
- Jacobs, Joseph, "Nöldeke, Theodor", *The Jewish Encyclopedia*, c. 9, ss. 325-326.

- Martin, Richard C., "Understanding the Qur'an in Text and Context," *History of Religions*, 21:4 (1982), ss. 361-384.
- Marx, E. O. Alber, "Weil, Gustav," *The Jewish Encyclopedia*, c. 12, s. 491.
- McAuliffe, Jane Dammen, "Preface," *Encyclopedia of the Qur'an*, c. 1, ss. i-ix.
- Muir, Sir William, *The Corân. Its Composition and Teaching and the Testimony it bears to the Holy Scriptures*, London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1896.
- , *The Life of Mahomet*, London: Smith, Elder & Co., 1861.
- Nagel, Tilman, "Tarihî Araştırma Konusu Olarak Kur'an," terc. Ali Dere, *İslâmî Araştırmalar*, 9:1-4 (1996), "Kur'an'ın Anlaşılmasında Yöntem Sorunu," *Kur'an Özel Sayısı*, Ömer Özsoy (ed.), (1996), ss. 54-61.
- Nöldeke, Theodor, "The Koran," *The Origins of the Koran*, Ibn Warraq (ed.), New York: Prometheus Books, 1998.
- , *Geschichte des Qorans*, yay. haz. Friedrich Schwally, Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 2000.
- Nuhoglu, Hidâyet: "Blachere, Regis," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, ss. 244-245.
- Rippin, Andrew, "Reading the Qur'an with Richard Bell," *Journal of the American Oriental Society*, 112:4 (1992), ss. 639-647.
- Robinson, Neal, *Discovering the Qur'an-A Contemporary Approach to a Veiled Text*, London 1996.
- Rodwell, John Medows, *The Koran*, London: Everyman's Library, 1963.
- Versteegh, C.H.M., *Arabic Grammar & Qur'anic Exegesis in Early Islam*, Leiden-New York-Köln: E.J. Brill, 1993.
- Wansbrough, John, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford: Oxford University Press, 1977.
- , *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Watt, W. Montgomery, "The Dating of the Qur'an: a Review of Richard Bell's Theories," *Early Islam: Collected Articles*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.
- , *Bell's Introduction to the Qur'an*, Edinburgh 1970.
- , *Companion to the Qur'an*, Oxford 1994.
- , *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, terc. Mehmet Akif Ersin, Ankara: Bilgi Vakfı Yay., 1995.
- Weil, Gustav, "Der Qoran", *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran*, Bielefeld, 1844.
- , *Mohammed der Prophet*, Stuttgart 1843.
- Whelan, Etselle, "Forgotten Witness: Evidence for the Early Codification of the Qur'an," *JAOS*, 118:1 (1998), ss. 1-14.
- Woodhead, Christine, "Muir, Sir William," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.31, s. 94.
- Yaşar, Hüseyin, "Aydınlanma Döneminde Batı'da Kur'an Algısı," *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2007), ss. 95-125.